

ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΣΤΟ ΟΙΚΟΠΕΔΟ ΤΗΣ ΟΔΟΥ Ι. ΔΡΑΓΟΥΜΗ 21 ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ *

I

Το οικόπεδο Γ. Φιτσιώρη-Ζ. Χατζηλέρη, σήμερα ιδιοκτησία Β. Κασάπη, βρίσκεται στην οδό Ίωνος Δραγούμη 21 στις Σέρρες, κοντά στην Παλαιά Μητρόπολη (σχ. 1). Στο οικόπεδο διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα σε τρεις περιόδους: το 1971, το 1983 και το 1984. Σύντομες εκθέσεις για τις έρευνες αυτές δημοσίευσαν η Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου¹, η Α. Στρατή² και οι Α. Στρατή-Κ. Τσουρή³. Ακολούθως δημοσιεύονται τα πορίσματα των ερευνών των ετών 1983 και 1984. Το ενδιαφέρον της εργασίας αυτής επικεντρώνεται στα βυζαντινά στρώματα της ανασκαφής: παρουσιάζονται ευρήματα κυρίως βυζαντινών χρόνων, αλλά συμπεριλαμβάνονται και ορισμένα χρονολογούμενα σε άλλες εποχές, τα οποία για διάφορους λόγους θεωρήθηκε ότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το σύνολο των ευρημάτων ελληνιστικών, ρωμαϊκών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων είναι στη διάθεση ειδικών.

II

ΕΡΕΥΝΑ 1983. Στο μέσο περίπου του οικοπέδου υπήρχε μικρό παρεκκλήσι αφιερωμένο στους Τρεις Παιδες, με αγίασμα σε βάθος 5,50 μ. πε-

* ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

δ. = διάμετρος	ελ. = ελάχιστος	πλ. = πλάτος
διάστ. = διάσταση	μ. = μήκος	σώζ. = σωζόμενος
διατ. = διατομή	μέγ. = μέγιστος	ύ. = ύψος
	π. = πάχος	

Corinth XI = Corinth XI, C h. M o r g a n, The Byzantine Pottery, Cambridge, Massachusetts, 1942.

Corinth XII = Corinth XII, G l. D a v i d s o n, The Minor Objects, Princeton, New Jersey, 1952.

ΙΒΑΙ = Izvestija na Bălgarskija Arheologičeski Institut.

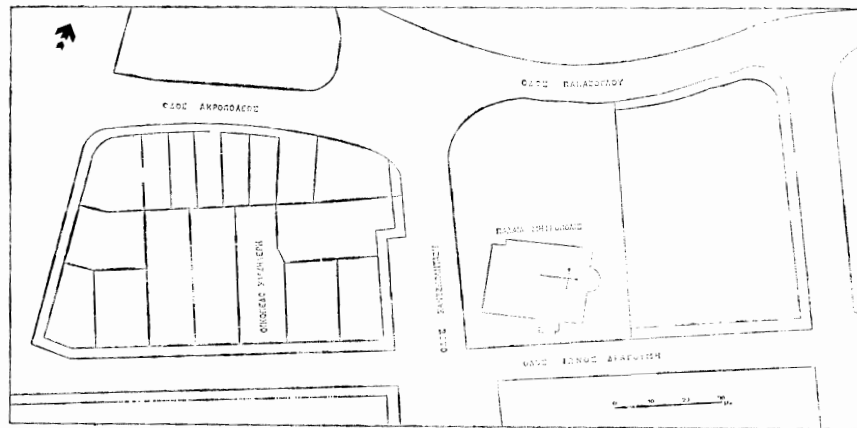
Saracane = R. M. H a r r i s o n, Excavations at Saracane in Istanbul, τ. 1, Princeton, New Jersey, 1986.

1. ΑΔ 27 (1972) Β' 2, 574-5.

2. ΑΔ 38 (1983) Β' 2, 332.

3. ΑΔ 39 (1984) Β', 284. Τα σχέδια της δημοσίευσης είναι λανθασμένα.

ρίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Η τομή A/1983 (σχ. 2-3, πίν. 1α-1γ) έγινε στα νότια του παρεκκλησίου και είχε αρχικά διαστάσεις $4 \times 4,50$ μ., που στη συνέχεια περιορίστηκαν σε $4 \times 3,50$ μ. Σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο (πίν. 1α, 1γ).

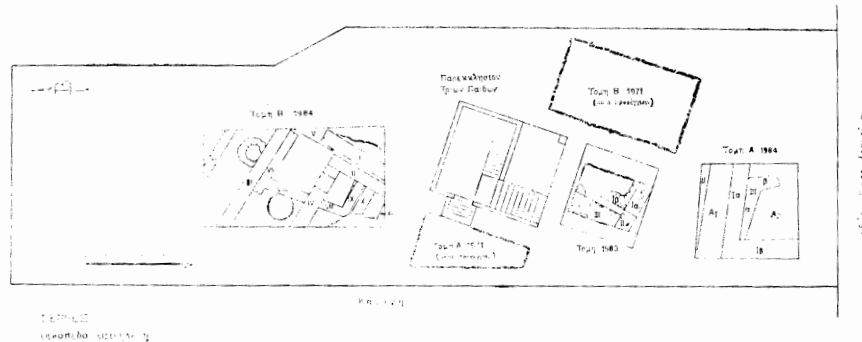
Σχ. 1. Τοπογραφικό περιοχής οικοπέδου Χατζηλέρη και Αγίων Θεοδώρων

Λίγο βαθύτερα από το επίπεδο που ορίζει η πλακόστρωση ανασκάφηκαν ένας ασύλητος τάφος και δύο τάφοι με παραγμένους σκελετούς (πίν. 1α-1β). Οι νεκροί ήταν στραμμένοι προς την ανατολή. Ο ασύλητος τάφος ήταν κιβωτιόσχημος, πλινθόκτιστος και βρισκόταν στο ίδιο περίπου επίπεδο με τη σωζόμενη άνω επιφάνεια του τοίχου I, ο οποίος και αποτελούσε τη μία πλευρά του τάφου. Οι άλλοι δύο ήταν λακκοειδείς. Ο τοίχος I, 1,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, έχει δύο σκέλη που σχηματίζουν γωνία: το σκέλος α (με κατεύθυνση Α-Δ) αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,70 μ. και το β (με κατεύθυνση Β-Ν) σε μήκος 1,90 μ. από την εξωτερική κορυφή της γωνίας τους. Το σκέλος α έχει πάχος 0,75 μ., ενώ το σωζόμενο πάχος του β δεν ξεπερνά τα 0,60 μ. Ο τοίχος I σώζεται σε ύψος 0,80 μ. Από το βάθος των 2,30 μ. και κάτω το πάχος του σκέλους α αυξάνεται κατά 0,35 μ. περίπου. Μάλλον πρόκειται για θεμελίωση, που προχωρεί μέχρι το βάθος 2,80 μ. Στην προέκταση του σκέλους α εκτείνεται ο τοίχος II σε μήκος 1 μ., όμοιας τοιχοδομίας (πέτρες και ασβεστοκονίαμα) και ίδιου πάχους με τον Ια. Διατηρείται σε ύψος 0,80 μ. Στο βάθος των 2,30 μ. βρέθηκαν ανακομιδές και παραγμένες ταφές. Ο αριθμός τους δεν καθορίστηκε.

Στη δυτική πλευρά της τομής και σε βάθος 3,50 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος III που εκτείνεται από Β προς Ν σε μήκος 2,70 μ. και έχει πάχος τουλάχιστον 1,15 μ. Η τοιχοδομία του είναι όμοια με του τοίχου I.

Στα 5,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους η έρευνα έφθασε σε ημίβραχο.

ΕΡΕΥΝΑ 1984. Η τομή Α/1984 (σχ. 2), διαστάσεων 5,50×5 μ., έγινε ανάμεσα στην τομή Α/1983 και στο όριο του οικοπέδου επί της οδού Ίωνος Δραγούμη. Σε βάθος 0,60-080 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους

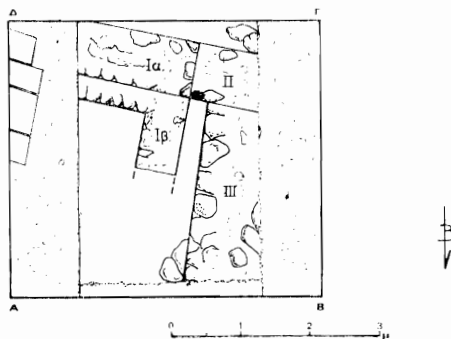
Σχ. 2. Κάτοψη ανασκαφικών τομών και παρεκκλησίου Τριών Παίδων

βρέθηκε ο τοίχος Ι με δύο σκέλη που σχηματίζουν γωνία. Το σκέλος α αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ. και το β σε μήκος 3,10 μ. από την εσωτερική κορυφή της γωνίας τους· το α έχει πάχος 0,80 μ. και το β μεγαλύτερο του 1 μ. Ο τοίχος είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα· διατηρείται σε ύψος 2,10 μ. Παράλληλος προς το σκέλος Ια είναι ο τοίχος ΙΙ, από τον οποίο αποκαλύφθηκε μόνον η μία παρειά. Βρέθηκε σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 3 μ. Στο τμήμα αυτό της ανασκαφής, ανάμεσα στους τοίχους Ι και ΙΙ, η έρευνα σταμάτησε στα 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στον υπόλοιπο τομέα, όπου συνεχίστηκε η έρευνα, διαπιστώθηκε ότι το σκέλος α του τοίχου Ι πατά εν μέρει στον τοίχο ΙΙΙ (σε βάθος 3,30 μ. περίπου), ο οποίος επίσης έχει δύο σκέλη. Το α αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,20 μ. από την εσωτερική κορυφή της γωνίας και το β σώζεται σε μήκος 1,10 μ. Ο τοίχος ΙΙΙ συνεχίζεται μέχρι το βάθος των 4,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βάθος στο οποίο και σταμάτησε η έρευνα στην τομή Α/1984.

Σημειώνεται εδώ, ότι σε βάθος 2,50-2,80 και 3,20-3,80 μ. εντοπίστηκαν διάσπαρτα ανθρώπινα οστά σε όλη την έκταση της τομής.

Στην τομή Β/1984 (σχ. 2, 4), διαστάσεων 9,50×5 μ., βρέθηκαν λείψανα κτισμάτων διαφόρων εποχών επίσης (πίν. 2α-3α). Ψηλότερα από όλους είναι οι τοίχοι Ι και ΙΙ. Η άνω επιφάνειά τους βρίσκεται πάνω από κάθε άλλο τοίχο της τομής, ενώ το θεμέλιό τους εδράζεται στους τοίχους ΙV, V, ΙΧ

και Χ. Οι τοίχοι Ι και ΙΙ έχουν πάχος περίπου 0,80 μ. και 0,70 μ., σώζονται σε ύψος 2,00 μ. και 1,60 μ. αντιστοίχως και είναι κτισμένοι με λιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Αποκαλύφθηκαν σε μήκος 3,90 και 3,40 μ.

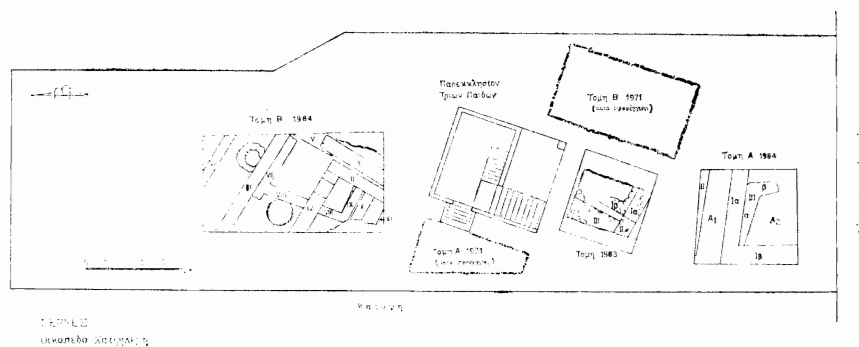
Σχ. 3. Τομή Α/1983. Κάτοψη

Οι τοίχοι ΙΙΙ και ΙV έχουν πάχος 0,70 μ. και 0,80 μ., σώζονται σε ύψος 2,30 και 1,30 μ. και αποκαλύφθηκαν σε μήκος 6,10 μ. και 3,90 μ. αντιστοίχως. Και οι δύο είναι κτισμένοι με αρκετά μεγάλες ποταμίσιες κροκάλες και λίγες πλίνθους ή πλινθία· ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα. Στον ΙΙΙ είναι εντοιχισμένο τμήμα αρράβδωτου κίονα. Έχει καταβληθεί προσπάθεια να τοποθετούνται οι λίθοι σε οριζόντιες στρώσεις· σε ορισμένους οριζόντιους και σπανιότερα κατακόρυφους ή λοξούς αρμούς τοποθετούνται πλινθία. Στον τοίχο ΙΙΙ, σε τρεις περιπτώσεις, τα πλινθία σχηματίζουν οριζόντιες σειρές μικρού μήκους. Στον ίδιο τοίχο σχηματίζεται ανακουφιστικό τόξο στο ύψος της ευθυνηρίας (πίν. 3β). Το νότιο μέτωπο του τόξου διαμορφώνεται αποκλειστικά με πλίνθους, ενώ στο βόρειο μέτωπο (πίν. 2γ) και στο πάχος τοποθετούνται λίγες πλατιές πέτρες. Το αρμολόγημα είναι λοξό, σε μερικές περιπτώσεις αμελές. Στον τοίχο ΙV, περίπου στο ύψος της ευθυνηρίας, η τοιχοποιία διακόπτεται σε μήκος 0,70-0,80 μ. Δεν διαπιστώθηκε, αν πρόκειται για είσοδο ή όχι. Οι δύο τοίχοι θεμελιώνονται πάνω στον ημίβραχο. Το θεμέλιο του ΙΙΙ έχει ύψος 1,10 μ., ενώ στην περίπτωση του ΙV θεμελίωση και ομαλή τοιχοποιία δεν έχουν, σε όσο μήκος ερευνήθηκε ο τοίχος, σαφές όριο· πάντως το θεμέλιο του τελευταίου δεν ήταν μικρότερο του 1 μ.

Στη βόρεια πλευρά του τοίχου ΙΙΙ, σε επαφή με αυτόν και μπροστά ακριβώς από το ανακουφιστικό τόξο, βρέθηκε φρεατοειδής κατασκευή (πίν. 2γ)· έχει εξωτερική μέγιστη διάμετρο 1,60 μ. και ελάχιστη 1,20 μ. Το άνοιγμα έχει μέγιστη διάμετρο 0,80 μ. και ελάχιστη 0,75 μ. Το σωζόμενο στόμιο βρίσκεται στο επίπεδο της ευθυνηρίας. Η κατασκευή αυτή δεν έχει

Στα 5,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους η έρευνα έφθασε σε ημίβραχο.

ΕΡΕΥΝΑ 1984. Η τομή Α/1984 (σχ. 2), διαστάσεων 5,50×5 μ., έγινε ανάμεσα στην τομή Α/1983 και στο όριο του οικοπέδου επί της οδού Ίωνος Δραγούμη. Σε βάθος 0,60-080 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους

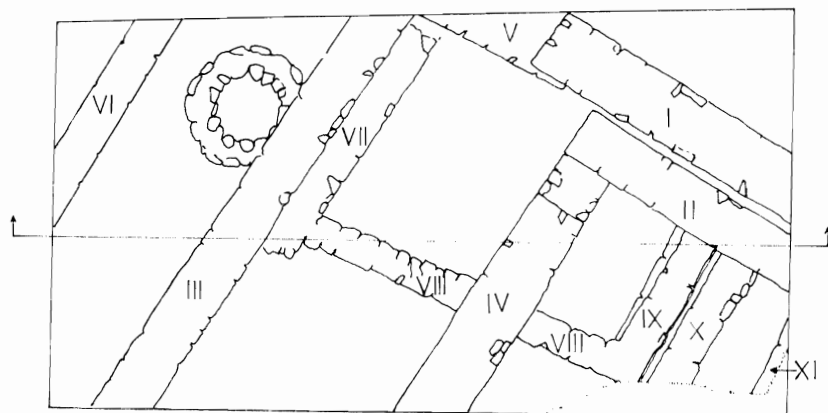
Σχ. 2. Κάτοψη ανασκαφικών τομών και παρεκκλησίου Τριών Παίδων

βρέθηκε ο τοίχος Ι με δύο σκέλη που σχηματίζουν γωνία. Το σκέλος α αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ. και το β σε μήκος 3,10 μ. από την εσωτερική κορυφή της γωνίας τους το α έχει πάχος 0,80 μ. και το β μεγαλύτερο του 1 μ. Ο τοίχος είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα· διατηρείται σε ύψος 2,10 μ. Παράλληλος προς το σκέλος Ια είναι ο τοίχος ΙΙ, από τον οποίο αποκαλύφθηκε μόνον η μία παρειά. Βρέθηκε σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 3 μ. Στο τμήμα αυτό της ανασκαφής, ανάμεσα στους τοίχους Ι και ΙΙ, η έρευνα σταμάτησε στα 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στον υπόλοιπο τομέα, όπου συνεχίστηκε η έρευνα, διαπιστώθηκε ότι το σκέλος α του τοίχου Ι πατά εν μέρει στον τοίχο ΙΙΙ (σε βάθος 3,30 μ. περίπου), ο οποίος επίσης έχει δύο σκέλη. Το α αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,20 μ. από την εσωτερική κορυφή της γωνίας και το β σώζεται σε μήκος 1,10 μ. Ο τοίχος ΙΙΙ συνεχίζεται μέχρι το βάθος των 4,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βάθος στο οποίο και σταμάτησε η έρευνα στην τομή Α/1984.

Σημειώνεται εδώ, ότι σε βάθος 2,50-2,80 και 3,20-3,80 μ. εντοπίστηκαν διάσπαρτα ανθρώπινα οστά σε όλη την έκταση της τομής.

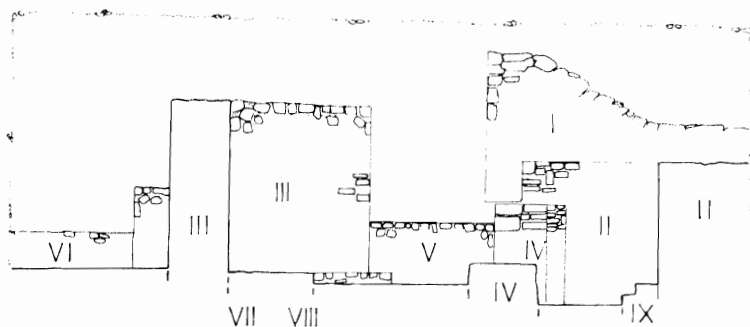
Στην τομή Β/1984 (σχ. 2, 4), διαστάσεων 9,50×5 μ., βρέθηκαν λείψανα κτισμάτων διαφόρων εποχών επίσης (πίν. 2α-3α). Ψηλότερα από όλους είναι οι τοίχοι Ι και ΙΙ. Η άνω επιφάνειά τους βρίσκεται πάνω από κάθε άλλο τοίχο της τομής, ενώ το θεμέλιό τους εδράζεται στους τοίχους ΙV, V, ΙΧ

κανονική τοιχοποιία: προφανώς βρισκόταν μέσα στη γη και δεν ήταν ορατή. Το εσωτερικό δεν ανασκάφηκε πλήρως λόγω της στενότητάς του, αλλά και για λόγους ασφαλείας.

κατοψη

0 1 2 3 μ.

τομή

ΣΕΡΡΕΣ 1984

Οικόπεδο Χατζηλερη

τομή Β

Σχ. 4. Τομή Β/1985. Κάτοψη και τομή

Κάθετος προς τους τοίχους III και IV είναι ο τοίχος V, του οποίου αποκαλύφθηκε μόνον η μία παρειά, σε μήκος 2,10 μ. Η σχέση του προς

τους άλλους δύο δεν διευκρινίστηκε. Πάνω ακριβώς από αυτόν βρέθηκε πήλινος αγωγός νερού.

Στον φυσικό ημίβραχο είναι θεμελιωμένοι οι τοίχοι VI, VII, VIII και IX, κτισμένοι με ποταμίσιες κροκάλες, συνδετικό λάσπη και σωζόμενοι σε ύψος 0,20-0,50 μ. Αποκαλύφθηκαν σε μήκος 3,30 μ., 3,40 μ., 4,60 μ. και 2 μ. αντιστοίχως. Από αυτούς οι VII, VIII και IX ανήκουν στο ίδιο κτίριο και διαμορφώνουν χώρο με πλάτος 4 μ. και σωζόμενο μήκος 2,70 μ. Βρέθηκαν ακόμη ο τοίχος X και η μία παρειά του τοίχου XI, σε μήκος 1,90 και 1,10 μ. αντιστοίχως. Δεν διευκρινίστηκε, αν σχετίζονται με κάποιους από τους υπόλοιπους τοίχους, που αποκαλύφθηκαν στην τομή.

III

TOMH A/1983. Η επίχωση είχε διαταραχθεί τα στρώματα ήταν σε κάποιο βαθμό αναστατωμένα. Μέχρι το βάθος των 2 μ. η κεραμεική είναι νεώτερη (19ος-20ός αι.) και μεταβυζαντινή, ενώ δεν λείπουν και όστρακα αγγείων βυζαντινών χρόνων.

Σε έναν από τους τάφους (σε βάθος περίπου 1,30 μ.) βρέθηκε πρώιμο οθωμανικό νόμισμα (2). Σημειώνεται εδώ ότι η ύπαρξη των τάφων σε επίπεδο χαμηλότερο από το δάπεδο και η σχέση του κιβωτιόσχημου τάφου με τον τοίχο I οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι τάφοι είναι μεταγενέστεροι του τοίχου· χρονολογούνται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στο στρώμα στο οποίο υπήρχαν οι τάφοι και κάτω από αυτό (βάθος 1,40-1,70 μ.) βρέθηκαν πέντε πρώιμα οθωμανικά νομίσματα (1,3-6).

Από το βάθος των 2 μ. μέχρι τα 2,30 μ. η βυζαντινή κεραμεική εμφανίζεται πολύ συχνότερα. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν δύο πρώιμα οθωμανικά νομίσματα (7-8).

Από το βάθος των 2,45 μ. μέχρι το φυσικό έδαφος η κεραμεική είναι κυρίως 3ου-1ου αι. π.Χ., ενώ δεν λείπουν μερικά όστρακα 1ου-3ου αι. μ.Χ. Δεν βρέθηκαν καθόλου παλαιοχριστιανικά ή βυζαντινά όστρακα. Στα 2,80 μ. βρέθηκε νόμισμα (9) του Βασιλείου Α' (867-886), ενώ στα 3,05 μ., 3,10 μ., 3,65 μ. και 5,10 μ. βρέθηκαν πέντε νομίσματα (10-14) κλασικών χρόνων.

Τα δεδομένα αυτά δεν επιτρέπουν να χρονολογήσουμε τους τοίχους I και II με κάποια σχετική βεβαιότητα: η θεμελίωση βρίσκεται μέσα σε ρωμαϊκό/ελληνιστικό στρώμα· ακολουθούν στρώματα με όστρακα αγγείων αβέβαιης χρονολόγησης και όστρακα βυζαντινών χρόνων, ενώ το απομένον τμήμα των τοίχων καλύπτεται από επίχωση μεταβυζαντινών χρόνων. Η εικόνα αυτή της στρωματογραφίας επιτρέπει δύο διαφορετικές εκδοχές: σύμφωνα με την πρώτη, οι τοίχοι κατασκευάστηκαν, καταστράφηκαν και

άρχισαν να επιχώνονται κατά τους βυζαντινούς χρόνους, διαδικασία που συνεχίστηκε και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο· σύμφωνα με τη δεύτερη, κατασκευάστηκαν, καταστράφηκαν και επιχώθηκαν κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Καθώς τα ευρήματα των διαφόρων στρωμάτων, από το ύψος της ευθυντηρίας και άνω, δεν είναι απολύτως ομοιογενή και τα στρώματα φαίνονται σε κάποιο βαθμό διαταραγμένα, οι δύο εκδοχές παρουσιάζονται κατ' αρχάς εξίσου πιθανές.

Μεταξύ των εκκλησιών των Σερρών ο Π. Παπαγεωργίου συναριθμεί τον «Επάνω άγιον Γεώργιον». Επρόκειτο περί «λαμπρού ναού... καταστραφέντος έτει 1849, μνημονευομένου έτει 1736... και έτει 1743»¹. Στη θέση του κτίστηκε «ναΐδιον του αγίου Γεωργίου»², το οποίο ο Γ. Καφταντζής ταυτίζει με το «ναΐδιο των Τριών Παίδων», που κήηκε το 1913³. Παρεκκλήσι των Τριών Παίδων υπήρχε στο οικόπεδο Χατζηλήρη και μάλλον πρόκειται για κτίσμα που ανοικοδομήθηκε στη θέση του «ναΐδιου», που κήηκε το 1913. Επισημαίνεται επίσης ότι σύμφωνα με το διάγραμμα του Π. Παπαγεωργίου ο Άγ. Γεώργιος βρισκόταν κοντά στην Παλαιά Μητρόπολη και στην περιοχή όπου το οικόπεδο Χατζηλήρη⁴.

Αν θεωρήσουμε ασφαλείς τις πληροφορίες αυτές, τότε σε ορισμένα από τα ακίνητα ευρήματα της τομής Α, ίσως μπορούμε να αναζητήσουμε τα λείψανα του «Επάνω Αγίου Γεωργίου». Υποθέτουμε ότι μόνον το πλακόστρωτο δάπεδο μπορεί να συνδεθεί με αυτήν την εκκλησία. Αυτό σημαίνει ότι οι τοίχοι Ι και ΙΙ είναι παλαιότεροι του 18ου αι. Δεν συμπεραίνεται κατ' ανάγκην παρόμοια χρονολόγηση για τις ταφές: βρίσκονται μεν χαμηλότερα από το δάπεδο και σε στρώμα με πρώιμα οθωμανικά νομίσματα, αλλά, στο μέρος όπου αυτές πραγματοποιήθηκαν, οι πλάκες είχαν αφαιρεθεί και επομένως είναι πιθανό οι νεκροί να ετάφησαν εκεί μετά την καταστροφή του δαπέδου.

ΤΟΜΗ Α /1984. Στα 0,80-1 μ. διαπιστώθηκε στρώμα με έντονα κατάλοιπα πυρκαϊάς: πρόκειται για κάποια από τις πυρκαϊές που κατέστρεψαν τη συνοικία του Βαροσιού (και μάλλον αυτή του 1913)⁵, στην οποία βρίσκεται το οικόπεδο, ή την εκκλησία του «Επάνω Αγίου Γεωργίου» (1849)⁶,

1. Π. Παπαγεωργίου, Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου, ΒΖ 3 (1894) 251.

2. Ό.π., σ. 251.

3. Γ. Καφταντζής, Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα. Αφιέρωμα, Σέρρες 1985, σ. 217-8, 223. Π. Πέννας, Ιστορία των Σερρών, Αθήνα 1966³, σ. 482.

4. Π. Παπαγεωργίου, ό.π., πίν. Ι.

5. Π. Πέννας, ό.π., σ. 482. Γ. Καφταντζής, ό.π., σ. 217-8, 223.

6. Π. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 251.

που υποθέτουμε ότι υπήρχε στο οικόπεδο.

Μέχρι το βάθος των 2,70 μ. η κεραμεική είναι νεότερη και μεταβυζαντινή, ενώ δεν λείπουν και όστρακα βυζαντινών αγγείων. Δύο επιτύμβιοι σταυροί των πρώτων δεκαετιών του 19ου αι. βρέθηκαν στα 0,20 μ. και 2,40 μ. Καθώς εξακολουθούμε να βρίσκουμε τον τοίχο I από το βάθος των 0,60-0,80 μ. μέχρι το βάθος των 2,70-2,90 μ., υποθέτουμε ότι αυτός κτίστηκε και επιχώθηκε κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Από τα 2,70 μ. και κάτω κυριαρχούν στην κεραμεική τα υστεροβυζαντινά όστρακα, ενώ από τα 3,60 μ. και κάτω τα προχριστιανικά. Συνεπώς ο τοίχος III, ο οποίος αποκαλύφθηκε στα τελευταία αυτά στρώματα (βάθος 2,90-4,20 μ.) οικοδομήθηκε, πιθανώς, και επιχώθηκε κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Στα στρώματα από 2,50 μ. μέχρι 2,80 μ. και από 3,20 μ. μέχρι 3,80 μ. διαπιστώθηκε μεγάλος αριθμός διάσπαρτων ανθρώπινων οστών.

TOMH B/1984. Την ίδια εικόνα της αναστάτωσης των στρωμάτων εμφάνισε και η τομή B/1984. Στα στρώματα με την ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή κεραμεική εντοπίζονται όστρακα αγγείων βυζαντινών χρόνων, ενώ στα βυζαντινά στρώματα βρίσκονται όστρακα μεταβυζαντινών αγγείων. Δεν πρόκειται βέβαια για ποσότητες που αλλοιώνουν τη γενική εικόνα που δίνουν τα στρώματα: ωστόσο είναι αρκετά για να δημιουργούν ορισμένες επιφυλάξεις και να αποτρέπουν από κατηγορηματικές διατυπώσεις.

Οι τοίχοι VII, VIII και IX θεμελιωμένοι πάνω στο βράχο, χρονολογούνται στους προχριστιανικούς χρόνους: η κεραμεική που χρονολογεί τη διαδικασία κατάχωσής τους τοποθετείται στους χρόνους πριν από τον 2ο/3ο αι. μ.Χ. Το λαξευμένο στο βράχο πηγάδι είχε επιχωθεί πλήρως επίσης κατά την ίδια περίοδο.

Οι τοίχοι III και IV θεμελιώνονται μέσα σε στρώμα με όστρακα αγγείων προχριστιανικών χρόνων (συμπεριλαμβάνονται επίσης και όστρακα 1ου και 2ου αι. μ.Χ.) και υστεροβυζαντινών χρόνων και με υστερορωμαϊκά νομίσματα (18, 19, 21, 22, 25, 28-31) και 13ου αι. (20, 24, 26, 27). Στο στρώμα αυτό βρέθηκε επίσης απόθεση οστράκων υστεροβυζαντινών χρόνων. Το γεγονός επιτρέπει, κατ' αρχάς, να τοποθετήσουμε χρονικά την ανοικοδόμηση των τοίχων στον 13ο αι. Από την τοιχοδομία του τοίχου III εξάλλου απουσιάζει η συστηματική χρήση πλινθίων και λείπουν τελείως τα επάλληλα πλινθία στους κατακόρυφους αρμούς, γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τόσο έντονα τις κατασκευές του 14ου αι. κυρίως, τόσο στις Σέρρες, όσο και σε άλλες πόλεις¹. Αν χρονολογούσαμε στη μεσοβυζαντινή περίοδο τους

1. Πύργος του Ορέστη στις Σέρρες: Α. Ξυγγόπουλος, 'Ερευναι εις τα βυζαντινά

δύο αυτούς τοίχους (III και IV), θα καθίστατο ανεξήγητη η παρουσία υστεροβυζαντινής κεραμεικής στο στρώμα, στο οποίο θεμελιώνονται, και δυσεξήγητη η απουσία μεσοβυζαντινών κεραμικών ευρημάτων, σε ποσότητες, σε ολόκληρη την τομή. Για τους λόγους αυτούς προκρίνουμε τη χρονολόγηση στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Το κτίριο, στο οποίο ανήκουν οι δύο τοίχοι (III και IV), άρχισε να επιχώνεται κατά τους υστεροβυζαντινούς μάλλον χρόνους: από το επίπεδο της ευθυνηρίας και πάνω η επίχωση έδωσε κυρίως αρχαία και υστεροβυζαντινά όστρακα, ενώ δεν λείπει η μεταβυζαντινή κεραμική, η οποία συναντάται σπανίως στα χαμηλότερα στρώματα και συχνότερα όσο τα στρώματα πλησιάζουν προς την επιφάνεια του εδάφους. Ανάμεσα στα τελευταία υπάρχουν όστρακα χρονολογούμενα στον 19ο αι.

Οι τοίχοι των νεωτέρων κτιρίων της ανασκαφής (I και II) θεμελιώθηκαν μέσα σε βυζαντινά στρώματα και το θεμέλιο φθάνει μέχρι τους αρχαίους τοίχους (IX). Έτσι η επίχωση διαταράχθηκε και για το λόγο αυτό κυρίως βρίσκουμε μέσα στα αρχαία στρώματα υστεροβυζαντινά όστρακα και μέσα στα υστεροβυζαντινά στρώματα προχριστιανικά ή μεταβυζαντινά όστρακα. Για τους τοίχους αυτούς προτείνουμε μια χρονολόγηση όχι πριν από τον 18ο αι.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι κυρίως στα βυζαντινά αλλά και στα μεταβυζαντινά στρώματα βρέθηκαν όστρεα διαφόρων μαλακίων ποταμού (κυρίως μυδιών): οι ποσότητες δεν είναι τεράστιες, αλλά αρκούν για να τεκμηριώσουν μια κανονική κατανάλωση των εδωδίων αυτών¹.

IV

α. Κατάλογος λιθίνων ευρημάτων

1. Τμήμα φατνώματος. Δεν σώζει κανένα πέρας. Λευκό μάρμαρο. Μέγ. σωζ. διάστ. 0,42μ., π. 0,18 μ. Ρωμαϊκών χρόνων (πίν. 4α).

2. Ιωνικό κιονόκρανο. Διατηρείται σε καλή κατάσταση. Λευκό μάρ-

μνημεία των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 7-8, πίν. 5. Τείχη και πύργοι 14ου αι. στο Διδυμοτείχο. Τείχη και πύργοι 14ου αι. στο Περιθώριον-Αναστασιούπολη. Οχύρωση των Σερβίων· Α. Ξυγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, Αθήνα 1957, σ. 22, 25. Πύργοι 14ου αι. στα Ιωάννινα· Κ. Τσορής, Η βυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων, ΗΧ 25 (1983) 149-50, σχ. 2γ, ε.

1. Όστρεα από ποταμίσια μύδια βρίσκονται στα υστεροβυζαντινά στρώματα της ανασκαφής του βυζαντινού οικισμού στο κάστρο του Διδυμοτείχου. Άφθονο μαλακολογικό υλικό έχει βρεθεί στις ανασκαφές του Πόρτο-Λάγος· Ι. Καραλι-Υψηλοπούλου, Les mollusques de Porto-Lagos, «Byzantinische Forschungen» XIV, 1 (1989) 247-51,

μαρο. Ύ. 0,175 μ., δ. βάσεως 0,31 μ., άβαξ 0,34×0,34 μ. Έλικες έντονα χα-
ραγμένοι· στον εχίνο τρία «ωά» στα προσκεφάλαια δέσμη λογχοειδών
φύλλων. Προτείνεται χρονολόγηση στον 3ο-4ο μ.Χ. αι. (πίν. 4α).

3. Τμήμα κίονος. Τα δύο άκρα σπασμένα. Λευκό μάρμαρο. Σωζ. ύ. 1,09 μ., δ. άνω 0,31 μ., κάτω 0,30 μ. (πίν. 4β).

4. Επιτύμβιος ενεπίγραφος σταυρός. Το κάτω άκρο της κατακόρυφης
κεραίας είναι σπασμένο. Λευκό μάρμαρο με γκρίζα νερά. Σωζ. ύ. 0,345 μ.,
πλ. οριζόντιας κεραίας 0,28 μ., π. 0,07 μ. Το άνω άκρο της κατακόρυφης κε-
ραίας διαμορφώνεται σε δίσκο με επιπεδόγλυφο σταυρό. Στην οριζόντια
κεραία η επιγραφή:

ΚΗΤΗ Υ Δ8ΑΗ ΤΟ ΘΕΟΥ
CΟΛΤΑΝΑ
-1814

Ύ. γραμμάτων 0,03 μ., διάστιχα 0,015-0,02 μ. (πίν. 4β).

5. Επιτύμβιος ενεπίγραφος σταυρός. Τα άκρα της κατακόρυφης κε-
ραίας είναι σπασμένα. Λευκό μάρμαρο με γκρίζα νερά. Σωζ. ύ. 0,39 μ., πλ.
οριζόντιας κεραίας 0,32 μ., π. 0,06 μ. Το άνω άκρο της κατακόρυφης κε-
ραίας διαμορφώνεται σε δίσκο με επιπεδόγλυφο σταυρό. Στην οριζόντια κε-
ραία η επιγραφή¹:

8 Δ8(ΛΟ)Σ ΤΟ ΘΕΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΗ(Σ) ΚΟΥΓΗ-
ΜΤΖΗ(Σ) ΕΤΟΣ 1824

Ύ. γραμμάτων 0,025-0,03 μ., διάστιχα 0,01-0,015 μ. (πίν. 4β).

Σημειώνεται ότι κατά την ανασκαφική έρευνα του 1971 βρέθηκαν (σύμ-
φωνα με το ανασκαφικό ημερολόγιο) απότμημα αμφιγλύφου θωρακίου και
απότμημα πεσσίσκου.

β. Κατάλογος νομισμάτων. Υπό Νικ. Ζήκου

Τομή Α/1983.

1. Μικρό τμήμα κατεστραμμένου νομίσματος πρώιμων οθωμανικών
χρόνων.

2-3. Χάλκινα νομίσματα πρώιμων οθωμανικών χρόνων, δ. 0,013 μ.

4. Χάλκινο νόμισμα πρώιμων οθωμανικών χρόνων, δ. 0,015 μ.

1. Τους τύπους «Ο ΔΟΥΛΟΥΣ» «Ο ΔΟΥΛΟΥΣ ΤΟ ΘΕΟΥ» και «ΔΟΥΛΟΥΣ» συ-
ναντούμε σε επιτύμβια επιγράμματα από τη Θράκη· Δ. Τριαντάφυλλος, Επιτύμ-
βια επιγράμματα νεότερων χρόνων από το χώρο της Θράκης, «Θρακική Επετηρίδα» 2
(1981) 349, 363, 366.

5. Χάλκινο νόμισμα πρώιμων οθωμανικών χρόνων, δ. 0,022 μ., κατεστραμμένο.

6. Τμήμα τραχέος νομίσματος, με σωζ. δ. 0,018 μ., εποχής Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328).

Εμπρ. Ολόσωμες μετωπικές μορφές του αυτοκράτορα αριστερά και του αγ. Δημητρίου δεξιά. Οπισθ. Δικέφαλος αετός με ανοιχτά φτερά. Πρβλ. S. B e n d a l l - P. J. D o n a l d, The Later Palaeologan Coinage, 1282-1453, London 1979, σ. 206, αρ. 4.

7. Χάλκινο νόμισμα πρώιμων οθωμανικών χρόνων, δ. 0,013 μ.

8. Χάλκινο νόμισμα πρώιμων οθωμανικών χρόνων, δ. 0,020 μ.

9. Φόλλις Βασιλείου Α΄ (867-886), δ. 0,027 μ.

Εμπρ. Εφθαρμένη παράσταση. Οπισθ. Επιγραφή σε πέντε σειρές.

+ bASILIO / SCOnSTAn / TInOSEnΘŌ / bASILEISR / OMAIOn

10-14. Χάλκινα νομίσματα, δ. 0,020 μ., κλασσικών χρόνων (Φιλίππων;).

15. Εκ περισυλλογής. Χάλκινο νόμισμα, δ. 0,018 μ., κλασσικών χρόνων.

16. Εκ περισυλλογής. Τμήμα χάλκινου νομίσματος (τραχύ) 13ου αι. Εφθαρμένο, δυσδιάκριτο.

Τομές A-B/1984

1. Μικρή λατινική απομίμηση τύπου A, μέγ. δ. 0,018 μ.

2. Μεγάλη λατινική απομίμηση τύπου A (ψαλιδισμένο), μέγ. δ. 0,020 μ.

3. Μισός εφθαρμένος ανώνυμος φόλλις δυσδιάκριτου τύπου, μέγ. δ. 0,022 μ.

4. Κατεστραμμένο νόμισμα.

5. Ασάριο Βαλεντινιανού Β΄ (375-392), δ. 0,014 μ.

6. Ασάριο Θεοδοσίου Β΄ (408-450), δ. 0,014 μ.

7. Σκυφωτό υστεροβυζαντινών χρόνων εφθαρμένο.

8. Λείψανο νομίσματος.

9. Εφθαρμένο, δ. 0,018 μ.

10. Εφθαρμένο.

11-13. Χάλκινα κλασσικών χρόνων τελείως εφθαρμένα.

14-17. Χάλκινα κλασσικών-ελληνιστικών χρόνων τελείως εφθαρμένα.

18. Ασάριο υστερορρωμαϊκών χρόνων, δ. 0,013 μ., 4ος-αρχές 5ου αι., εφθαρμένο.

19. Ασάριο υστερορρωμαϊκών χρόνων, δ. 0,012 μ., 4ος-αρχές 5ου αι., εφθαρμένο.

20. Μικρή λατινική απομίμηση τύπου B, δ. 0,021 μ.

21. Ασάριο υστερορρωμαϊκών χρόνων, δ. 0,018 μ., εφθαρμένο.

22. Ασάριο υστερορρωμαϊκών χρόνων, δ. 0,013 μ., εφθαρμένο.

23. Τελείως εφθαρμένο με σωζ. δ. 0,019 μ. (πρώιμο μουσουλμανικό);
24. «Βουλγαρική» απομίμηση τύπου C, δ. 0,023 μ.
25. Ασσύριο υστερορωμαϊκών χρόνων, δ. 0,016 μ., εφθαρμένο.
26. Μικρό τμήμα βυζαντινού νομίσματος 13ου αι., εφθαρμένο-δυσδιάκριτο.
27. Μικρή λατινική απομίμηση αδιάγνωστου τύπου, εφθαρμένο, δ. 0,019 μ.
28. Ασσύριο Θεοδοσίου Β' (408-450), δ. 0,014 μ.
29. Ασσύριο Θεοδοσίου Β' (408-450), δ. 0,013 μ.
- 30-30α-31. Τρία υστερορωμαϊκά εφθαρμένα-δυσδιάκριτα.
32. Χάλκινο κλασσικών-ελληνιστικών χρόνων, δ. 0,017 μ.
33. Χάλκινο κλασσικών-ελληνιστικών χρόνων, δ. 0,022 μ.
34. Χάλκινο κλασσικών-ελληνιστικών χρόνων, δ. 0,020 μ.
35. Χάλκινο ρωμαϊκών χρόνων, δ. 0,018 μ.
36. Τραχύ από κράμα Αλεξίου Γ' (1195-1203), var. ΠΒ, δ. 0,028 μ.
37. Χάλκινο τραχύ Ιωάννου Γ' Βατάτζη τύπου Η (1246-1254), δ. 0,030 μ.
38. Χάλκινο τραχύ Ιωάννου Γ' Βατάτζη τύπου C (1246-254), δ. 0,026 μ.
39. Λείψανο νομίσματος.
40. Μικρή λατινική απομίμηση αδιάγνωστου τύπου, δ. 0,020 μ.
41. Ασσύριο Ονωρίου (περίοδος κοπής 395-408), δ. 0,018 μ.
- 42-43. Εφθαρμένα υστεροβυζαντινών χρόνων.
- 44-47. Εφθαρμένα υστεροβυζαντινών χρόνων (τέλη 13ου αι.).
48. Εφθαρμένο υστεροβυζαντινών χρόνων.
49. Μικρή λατινική απομίμηση τύπου Α, δ. 0,019μ.

Σημειώνεται ότι κατά την ανασκαφική έρευνα του 1971 βρέθηκε νόμισμα Ιωάννου Α' Τσιμισκή (969-976) (ΑΔ 27, 1972, Β2, σ. 575).

γ. Εφθαρμένα κεραμεική βυζαντινών χρόνων

Η ανασκαφή έδωσε αρκετά όστρακα που χρονολογούνται από τα κλασσικά χρόνια μέχρι τον αιώνα μας. Τα πιο ευδιάκριτα σύνολα, που είναι επίσης και τα πιο ευάριθμα, ανήκουν: 1) στους τρεις τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες και τους τρεις (;) πρώτους μεταχριστιανικούς¹, 2) στην υστεροβυζαντινή περίοδο, και 3) γενικώς στη μεταβυζαντινή περίοδο².

1. Λιγιστά όστρακα χρονολογούνται στην περίοδο 5ος-4ος αι. π.Χ. Στα τελευταία ελληνιστικά χρόνια, μάλλον, χρονολογούνται κομμάτια από μήτρες ανάγλυφων πλακιδίων. Εντοπίζονται επίσης μερικές ενσφράγιστες λαβές οξυπύθμενων αμφορέων και μια σειρά αγνόθων. Δεν λείπουν επίσης όστρακα χρονολογούμενα στην παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-6ος αι.), αλλά σε πολύ μικρές ποσότητες.

2. Από αυτά αναγνωρίστηκε ολιγάριθμη ομάδα οστράκων που φέρουν γραπτό διά-

Όπως ήδη σημειώθηκε στην εισαγωγή, οι ανασκαφείς ενδιαφέρονται κυρίως για τη βυζαντινή περίοδο και συνεπώς εδώ παρουσιάζονται αντιπροσωπευτικά δείγματα βυζαντινών χρόνων.

Κατά την ανασκαφική έρευνα δεν βρέθηκε κανένα στρώμα αδιατάρακτο και επομένως από τη στρωματογραφία δεν προκύπτουν απολύτως ασφαλείς χρονολογήσεις. Προκειμένου να προχωρήσουμε σε μια πρόταση χρονολογήσεως, ελήφθη υπ' όψιν η ποσότητα των οστράκων που επικρατεί σε κάθε στρώμα, θεωρήθηκαν ιδιαιτέρως χρήσιμες οι ενδείξεις που παρέχουν τα νομίσματα, ενώ δεν αγνοήθηκαν οι «εσωτερικές» πληροφορίες που δίνουν τα ευρήματα. Από την άποψη αυτή, ένα π.χ. ρωμαϊκό σταθμίο μπορεί να χρονολογηθεί ανεξάρτητα από το όχι σίγουρο μεταβυζαντινό στρώμα, στο οποίο βρέθηκε: επίσης ελάχιστα πολύ μικρά βυζαντινά όστρακα στο λαξευμένο στο βράχο πηγάδι δεν αποτελούν τεκμήριο για τη χρονολόγηση της αχρήστευσής του στα βυζαντινά χρόνια, δεδομένου ότι τα περισσότερα από τα όστρακα, που έδωσε η επίχωση στο σημείο αυτό, είναι παλαιότερα από τον 3ο αι. μ.Χ. Τέλος σημειώνεται ότι από μεταβυζαντινά στρώματα προέρχονται όστρακα προφανώς βυζαντινά, για τα οποία όμως δεν προκύπτει κανένα στοιχείο για μια στενότερη χρονολόγηση.

Η εφυαλωμένη βυζαντινή κεραμική της ανασκαφής είναι κεραμική με επίχρισμα (ένα μόνον όστρακο δεν φέρει επίχρισμα), χωρίς διάκοσμο ή με γραπτό και εγχάρακτο διάκοσμο. Σε πολλές περιπτώσεις τα κομμάτια είναι αρκετά μικρά, ώστε να μην είμαστε βέβαιοι για το σύνολο του διακόσμου. Εδώ ταξινομούνται ανάλογα με το είδος του διακόσμου που σώζουν, όσο μικρά και αν είναι.

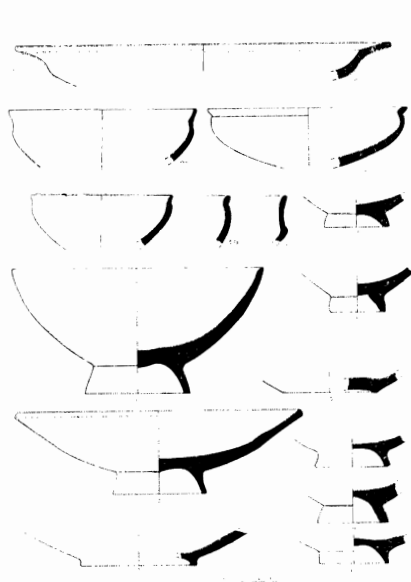
Λαβή με μικρό τμήμα από το σώμα κλειστού αγγείου διακοσμείται με μικρές κουκίδες και γραμμές από επίχρισμα. Ακολουθεί κιτρινωπή και κατά τόπους πράσινη εφυάλωση (1) (πίν. 5α).

Αρκετά όστρακα προέρχονται από αγγεία με κίτρινη ή πράσινη εφυάλωση σε διάφορους τόνους. Αρκετά μεγάλα είναι μια κούπα και δύο πινάκια με κίτρινη εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά, χωρίς ίχνη τριποδίσκων ψησίματος (2,3,4) (σχ. 5). Δύο μικρές κούπες (5,6) (σχ. 6) φέρουν εσωτερικά κίτρινη εφυάλωση και εξωτερικά μόνον γύρω από το χείλος. Τα αγγεία 2-4,6 βρέθηκαν σε στρώματα με αρχαία και βυζαντινή κεραμική και νομίσματα (4 και 56) υστερορωμαϊκά και 13ου αι. Το σχήμα του αγγείου 6 θυμίζει σχήματα αγγείων του σερραϊκού εργαστηρίου 13ου αι.¹.

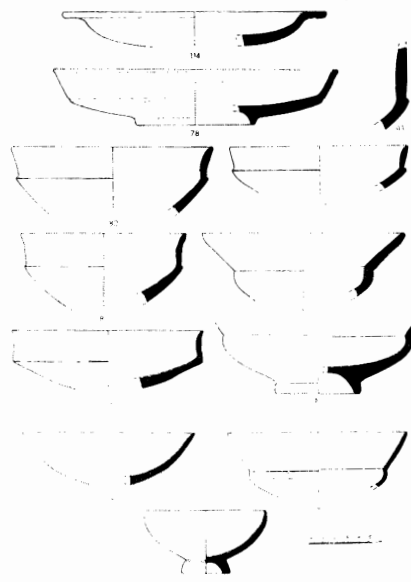
κοσμο με καφέ και πράσινο: παρόμοια έχουν βρεθεί στη Δάφνη ?4. Σερρών (περιοχή Νιγρίτας) και χρονολογούνται στο 18ο αι.· Χ. Μπακιρτζής, Δάφνη Νιγρίτας. Πύργος της «κυρα-Μάρως», ΑΔ 33 (1978) Β' 2, σ. 317, πίν. 148α.

1. Π.χ. τα αγγεία 70 και 81. Για το εργαστήριο γίνεται λόγος στις σ. 341-345 της εργασίας αυτής.

Τρία όστρακα από ανοιχτά αγγεία κοσμούνται με πορτοκαλί πιτσιλιές σε λευκό επίχρισμα. Η εφυάλωση είναι ελαφρά κίτρινη. Εξωτερικά λευκό επίχρισμα σε όλο το σώμα. Το ένα (7) (πίν. 5α) βρέθηκε σε στρώμα με κατεξοχήν υστεροβυζαντινή κεραμική —χωρίς μεταβυζαντινά ευρήματα—

Σχ. 5. Τομές αγγείων

Σχ. 6. Τομές αγγείων

και με νομίσματα 13ου αι. και υστερορομαϊκά. Η βάση 8 (πίν. 5α, σχ. 5) βρέθηκε σε στρώμα με αρχαία κυρίως αλλά και αρκετά βυζαντινά όστρακα. Θα μπορούσε να θεωρηθεί παραλλαγή των πιτσιλιωτών αγγείων του 12ου αι. που έχουν βρεθεί στην Κόρινθο και τη Θεσσαλονίκη¹.

Σε εννιά όστρακα (9-17, πίν 5α, σχ. 5) ο διάκοσμος αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Το όστρακο 9 έχει πλοχμό και καλύπτεται με πράσινη εφυάλωση (πίν. 5α). Κίτρινη εφυάλωση έχουν όστρακα που κοσμούνται με ζωϊκό, σχηματοποιημένο φυτικό και γραμμικό διάκοσμο. Η βάση αγγείου 10 (πίν. 5α, σχ. 5) με παράσταση πουλιού, που ποικίλλεται με πράσινο και καλύπτεται με κίτρινη εφυάλωση, προέρχεται από το γνωστό εργαστήριο της Θεσσαλονίκης του τέλους του 13ου αι. και των αρχών του 14ου²,

1. Corinth XI, σ. 84. Δ. Ευγενίδου, Η κεραμική της ανασκαφής του Αγίου Νικολάου Τρανού της Θεσσαλονίκης, «Ανθρωπολογικά» 3 (1982) 25-8.

2. Δ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή, Εργαστήριο εφυαλωμένης κεραμικής

του οποίου τα προϊόντα είναι γνωστά και από άλλες ανασκαφές του Ν. Σερρών¹. Το όστρακο 11 με το κεφάλι ζώου (πίν. 5α) και το όστρακο 12 με το σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο(;) (πίν. 5α) θυμίζουν επιπεδόγλυφα αγγεία του 12ου αι. από την Κόρινθο².

Μικρή ομάδα ανοιχτών αγγείων έχει εγχάρακτο διάκοσμο και πράσινη (ανοιχτή ή σκούρα) ή πρασινοκίτρινη εφυάλωση (18-23, πίν. 5β, σχ. 5). Ο διάκοσμος είναι εγχάρακτοι κύκλοι στη βάση ή το χείλος (21) (πίν. 5β) (είτε στο άκρο του είτε στη γένεσή του) και σχηματοποιημένα φύλλα (πίν. 5β). Η βάση 18 (πίν. 5β, σχ. 5) διακοσμείται και εξωτερικά με πινελιές επιχρίσματος και πράσινη εφυάλωση. Τα όστρακα 19-22 βρέθηκαν σε στρώματα με αρχαία και βυζαντινή κεραμική, χωρίς μεταβυζαντινά ευρήματα. Η βάση 18 προέρχεται από στρώμα δραστικά ανακατεμένο· υποθέτουμε ότι πρόκειται για κομμάτι βυζαντινών χρόνων.

Τα όστρακα 24-26 με εγχάρακτο διάκοσμο (πίν. 5β) (γραμμικό ή σχηματοποιημένο) έχουν καφεκίτρινη εφυάλωση. Μόνον το όστρακο 25 βρέθηκε σε βυζαντινό στρώμα, ενώ τα άλλα δύο—για τα οποία υποθέτουμε μια χρονολόγηση επίσης σε βυζαντινά χρόνια—βρέθηκαν σε ανακατεμένα στρώματα.

Αρκετά όστρακα (27-43α, πίν. 5β-6β, σχ. 5, 6) με εγχάρακτο διάκοσμο καλύπτονται με κίτρινη εφυάλωση. Στις βάσεις συνήθως χαράσσονται με λεπτή ή πλατιά ακίδα ομόκεντροι κύλοι (27-31, πίν. 5β-6α). Η άκρη του χείλους τονίζεται με κύκλους (30, 32, 33, πίν. 6α-6β, σχ. 5, 6). Στο κέντρο του ημισφαιρικού σώματος της μικρής κούπας 32 υπάρχει μέταλλο και ξεκινώντας από αυτό αναπτύσσονται ακτινωτά στο σώμα σχηματοποιημένες κληματίδες ή άλλου είδους φυτικός διάκοσμος (πίν. 6β). Τα κομμάτια μιας άλλης κούπας (31) διακοσμούνται με μικρούς κύκλους διατεταγμένους κυκλικά γύρω από κεντρικό μέταλλο (πίν. 6α). Όμοιος διάκοσμος είναι γνωστός σε αγγείο που βρέθηκε στο Μελένικο³. Τα όστρακα 35-36 σώζουν τμήματα από ζωικό ή σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο (πίν. 6α). Το κομμάτι χείλους 37 (πίν. 6α) φέρει κάθετες προς αυτό γραμμές μιμούμενες ψευδοκουφικά(;) παρεμφερές 12ου αι. έχει βρεθεί στην Κόρινθο⁴.

στη Θεσσαλονίκη, «Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, αρ. κατ. 15, σ. 383, 386-7.

1. Χ. Μπακιρτζής, Δάφνη Νιγρίτας. Πύργος της «κυρα- Μάρως», ΑΔ 33 (1978) Β' 2, σ. 318, πίν. 149β.

2. Corinth XI, αρ. 1666, εικ. εμπροσθοφύλλου και αρ. 1743-4, εικ. 144Α, Β αντιστοιχώς.

3. Β. Cvetkov, Keramika, εις Melnik, Gradât u pòdnozieta na slavona krepost, Sofia 1989, τ. 1, εικ. 13.

4. Corinth XI, αρ. 1455, εικ. 123.

Άλλο κομμάτι χείλους (38) με κάθετες προς αυτό γραμμές και άλλες κυματιστές ανάμεσά τους πιθανώς ανήκει στο γνωστό από την Κόρινθο τύπο των επιπεδόγλυφων (ομάδα medaillon style) του 12ου αι.¹ (πίν. 6α). Ακόμη υπάρχει ένα κομμάτι στενού οριζώντιου χείλους με σπείρες (39) που θυμίζει πάλι εγχάρακτα του 12ου αι., γνωστά από την Κόρινθο² (πίν. 6α).

Τα κομμάτια 27, 34, 35, 37-42 έχουν βρεθεί σε στρώματα με βυζαντινά ευρήματα ή ανακατεμένα ευρήματα αρχαίων και βυζαντινών χρόνων (νομίσματα 10ου, 11ου και 13ου αι.).

Τα κομμάτια 31, 32 προέρχονται από στρώμα και θέση (ομάδα ευρημάτων με αρ. 30) με κεραμική 13ου αι. και νομίσματα υστερορωμαϊκά και 13ου αι.

Σε ολιγάριθμη ομάδα οστράκων ανοιχτών αγγείων (43β-48, πίν. 6β-7α, σχ. 5) ο εγχάρακτος διάκοσμος τονίζεται με σκούρο κίτρινο ή καφεκίτρινο, ενώ η εφύαλωση είναι ανοιχτόχρωμη κίτρινη. Στις βάσεις διατάσσονται ομόκεντροι κύκλοι (46-47) (χάραξη άλλοτε λεπτή, άλλοτε φαρδιά) (πίν. 6β), στα χείλη 43β-45 κύκλοι (πίν. 6β, σχ. 5), ενώ στο όστρακο 48 χαράσσεται σχηματοποιημένος φυτικός (;) διάκοσμος (πίν. 7α). Το κομμάτι 45 προέρχεται από την ομάδα ευρημάτων με αρ. 30 13ου αι. Το 48 προέρχεται από στρώμα με ανακατεμένη αρχαία και βυζαντινή κεραμική· προτείνεται χρονολόγηση στον 13ο αι.

Ολιγάριθμη επίσης ομάδα εγχάρακτων αγγείων με ανοιχτόχρωμη κίτρινη ή υπόλευκη εφύαλωση έχει πράσινο χρώμα σε διάφορους τόνους (πίν. 7α). Το πράσινο συνήθως τονίζει τις χαράξεις. Ο διάκοσμος είναι γραμμικός (51-53) ή σχηματοποιημένος φυτικός (54-55). Στη βάση 49 σώζεται κορμός (;) (από το λαιμό μέχρι τα γόνατα περίπου) και το αριστερό χέρι ανθρώπινης φιγούρας με μακρύ ένδυμα. Η βάση 50 σχετίζεται με αγγεία παλαιολόγιας περιόδου από τη Θεσσαλονίκη³, αλλά δεν είναι του ίδιου τύπου.

Το όστρακο 51 προέρχεται από την ομάδα ευρημάτων με αρ. 30 13ου αι. Το όστρακο 55 από στρώμα με κυρίως αρχαία και βυζαντινά όστρακα, λιγοστά μεταβυζαντινά όστρακα και τρία υστεροβυζαντινά νομίσματα (μάλλον τέλους 13ου αι.). Τα όστρακα 50, 52, 53 βρέθηκαν σε στρώματα με αρχαία και βυζαντινά ευρήματα.

Έξι όστρακα από ανοιχτά αγγεία φέρουν εγχάρακτα σχέδια και γρα-

1. 'Ο.π., αρ. 1454, πίν. XLVIIIe.

2. 'Ο.π., αρ. 1185, πίν. XLIVb.

3. Αναφερόμαστε στην κεραμική με διάκοσμο «hatched surfaces»: D. P a p a n i k o l a - B a k i r t z i s, The Palaeologan Glazed Pottery of Thessaloniki, Recueil des Rapports du IVe Colloque Serbo-Grec, Belgrade 1985, «L'Art de Thessalonique et des Pays Balkaniques et les Courants Spirituels au XIVe Siècle», Belgrade 1987, σ. 203, πίν. V, VI.

πτό διάκοσμο με καφέ και πράσινο χρώμα (56-61) (πίν. 7α-7β, σχ. 5). Στην ίδια ομάδα ανήκουν πιθανώς δύο όστρακα (ένα από ανοιχτό και ένα από κλειστό αγγείο) χωρίς χαράξεις, μόνον με καφέ και πράσινο χρώμα (62, 63). Ο γραπτός διάκοσμος αποτελείται από πινελιές με εναλλασσόμενο χρώμα (56-58, 60-62) ή σπείρες με εναλλασσόμενο επίσης χρώμα (59). Στο κέντρο των αγγείων εγχάρακτοι κύκλοι διαμορφώνουν μέταλλα: ένα από αυτά σώζει στο εσωτερικό του εγχάρακτο διάκοσμο (59). Ταινία με εγχάρακτες σπείρες αναπτύσσεται δίπλα στο άκρο του χείλους ανοιχτού αγγείου (58). Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί στη Θεσσαλονίκη και στα Πάτερμα Ροδόπης αλλά και σε πιο απομακρυσμένες περιοχές¹. Πιθανολογείται γι' αυτά προέλευση από εργαστήριο της Θεσσαλονίκη και χρονολόγηση στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι.² Η βάση 59 του οικοπέδου των Σερρών βρέθηκε σε στρώμα (ομάδα ευρημάτων με αρ. 11) με ανακατεμένη αρχαία και βυζαντινή κεραμική και ένα νόμισμα 13ου αι. Τα όστρακα 57, 60-63 βρέθηκαν σε στρώματα με κατεξοχήν αρχαία και λίγα βυζαντινά όστρακα.

Το πιο πολυάριθμο σύνολο εφυσωμένης κεραμικής έχει εγχάρακτο διάκοσμο και εμπλουτίζεται με δύο χρώματα: πράσινο σε διάφορους τόνους και κίτρινο ή σκούρο καστανό ή καφεκίτρινο. Πρόκειται κυρίως για ανοιχτά αγγεία: βρέθηκαν μόνο δύο κανάτια (98, 112, πίν. 10β, 11β, σχ. 7), μερικές λαβές κλειστών αγγείων (101-103, πίν. 10β) και δύο κομμάτια από το σώμα κλειστού αγγείου (111, πίν. 11α).

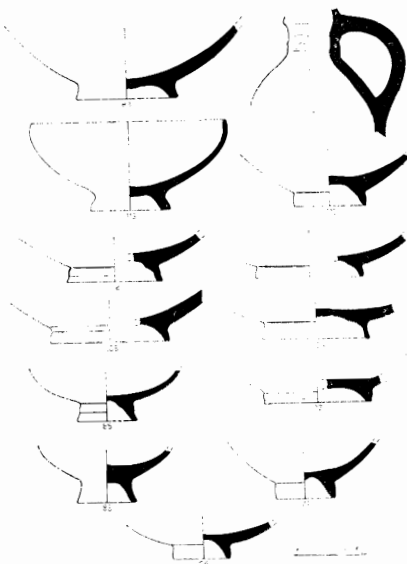
Τα ανοιχτά αγγεία είναι κατά κανόνα κούπες (70, 80-83, 75, 113, 116, 117, σχ. 6-7), ενώ ελάχιστα είναι πινάκια (78, 114, σχ. 6). Το μέγεθός τους είναι μικρό η μεσαίο· αγγεία μεγάλων διαστάσεων δεν διαπιστώθηκαν. Στις κούπες το χείλος είναι απλή απόληξη του σώματος (113) ή είναι φαρδύ, άλλοτε λοξότμητο (70, 81) και άλλοτε σχεδόν όρθιο (80, 82, 116, 117), σαφώς διακρινόμενο από το σώμα. Η βάση είναι πάντα δακτυλιόσχημη με ύψος που κυμαίνεται από 1 έως 2 εκ., άλλοτε όρθια και άλλοτε λοξή.

Ο διάκοσμος ακολουθεί σε γενικές γραμμές σταθερές αρχές. Στο κέ-

1. Ch. Bakirtzis, D. Papanikola-Bakirtzis, De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique, Premier symposium international «Bulgaria Pontica Medii Aevi», Nessèbre 1979 (Byzantino-bulgarica VII), Sofia 1981, σ. 423, εικ. 6. X. Μπακιρτζής - Ν. Ζήκος, Ανασκαφή στα Πάτερμα Ροδόπης, «Θρακική Επετηρίδα» 2 (1981) 32, φωτ. 5α, β. M. Ba jalović - Hadži - Pešić, Keramika u Srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1981, εικ. 147 (12ου αι.). M. Pορονιό, Importation et production locale de céramique à Ras (fin XIe-début XIIIe siècle), «Recherches sur la céramique byzantine», Actes du Colloque organisé par l'École Française d'Athènes (BCH, Supplément XVIII), Paris 1989, σ. 122, εικ. 21-2.

2. X. Μπακιρτζής - Ν. Ζήκος, ό.π., σ. 32.

ντρο του αγγείου υπάρχει συνήθως μέταλλο με το εσωτερικό του άλλοτε διακοσμημένο με πουλιά (108, πίν. 11α), άλλοτε με σχηματοποιημένο φυτικό (65, 84, 85, πίν. 8α-9β) ή γεωμετρικό διάκοσμο (ακτινωτά σχέδια). Όταν το μέταλλο λείπει, τότε το εσωτερικό του αγγείου κοσμείται με ενιαίο

Σχ. 7. Τομές αγγείων

θέμα, π.χ. πουλι (104, πίν. 11α). Το σώμα διακοσμείται με σχηματοποιημένα φυτά (67, 68, 77, 80, 81, 85, 95, πίν. 8α, 9α-10α), με σπείρες (83, πίν. 9β), με ακτινωτά σχήματα που διατάσσονται γύρω από το κεντρικό μέταλλο (65, 74, 85, 89, πίν. 8α, 8β, 9β, 10α), με πλοχμούς (77, 88, πίν. 9α) και με πουλιά (105-107) με χαρακτηριστική διαμόρφωση του ματιού (πίν. 11α). Στα φαρδιά χείλη zig-zag διαμορφώνουν τριγωνικά διάχωρα άλλοτε ακόσμητα και άλλοτε διακοσμημένα ένα παρά ένα (πίν. 9α).

Εξωτερικά τα ανοιχτά αγγεία είναι συνήθως ακόσμητα. Κάποτε καλύπτονται εξ ολοκλήρου με επίχρισμα (85, 89). Άλλοτε στο καλυμμένο με επίχρισμα σώμα χαράσσονται κύκλοι ομόκεντροι προς τη βάση ή τη γένεση του χείλους και ακολουθεί πάνω τους πινελιά με πράσινη ή καστανή εφυάλωση (78, 93, πίν. 12β). Μερικές φορές το επίχρισμα περιορίζεται μόνον στο χείλος και σε λίγες περιπτώσεις διαμορφώνεται ζώνη με χαρακτές γραμμές κάθετες προς το χείλος (116, 119-121, πίν. 12α-12β). Σημαντικός αριθμός τέλος κοσμείται με κύκλους που σχηματίζει το επίχρισμα στο σώμα (80, 81, 77, 118, πίν. 12α).

Οι λαβές των κλειστών αγγείων φέρουν γραμμικά θέματα (98) ή σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα (101-103), ενώ τα σώματα κοσμούνται με γεωμετρικά (112), ζωικά (111) ή σχηματοποιημένα φυτικά θέματα (98, 112, πίν. 10β-11β).

Τα περισσότερα από τα αγγεία της ομάδας αυτής είναι προϊόντα εργαστηρίου των Σερρών που έχει εντοπίσει και μελετά συστηματικά η συνάδελφος Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή¹ (π.χ. τα όστρακα και αγγεία 64, 65, 71-78, 80-85, 89, 93, 97-98, 100-103, 108, 112, 113). Προϊόντα του εργαστηρίου έχουν βρεθεί στο Μελένικο² και τη Θεσσαλονίκη³, ενώ μεμονωμένα κομμάτια έχουν εντοπιστεί και σε πιο μακρινές περιοχές, όπως η Μολυβδοσκεπάστη Ν. Ιωαννίνων⁴ (εντοιχισμένο στο καθολικό της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου) και πιθανώς η Κόρινθος⁵. Το διάκοσμο της λαβής 102 θυμίζει ο διάκοσμος του αγγείου από το Κρυθενας και τα πουλιά των σερραϊκών αγγείων ο διάκοσμος του αγγείου από τον Πρίλαπο⁶.

Η ανασκαφή έδωσε δύο νέα στοιχεία που συμβάλλουν στη μελέτη του εργαστηρίου. Ανάμεσα στα όστρακα διακρίνονται τέσσερα που ανήκαν σε ημιτελή (σκάρτα) αγγεία (122-125). Σώζουν το επίχρισμα και το εγχάρακτο σχέδιο. Το ένα είναι λαβή από κλειστό αγγείο με σχηματοποιημένη κληματίδα (122). Το δεύτερο προέρχεται από ανοιχτό αγγείο και σώζει διάκοσμο με πλοχμό (123). Σε ανοιχτά αγγεία ανήκαν και τα άλλα δύο:

1. Δ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή, Βυζαντινή εφυλαωμένη κεραμική από τις Σέρρες, Γ' Συμπόσιο Ευζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1983, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 1983, σ. 71-72.

2. Ό.π., σ. 72. Η S. G e o r g i e v a, Siednovekovna keramika ot Melniškata krepost. Predvaritelno suobštenie, «Archeologija» XXII, 2 (1980) 47-54 δημοσιεύει εφυλαωμένη κεραμική από το Μελένικο, με την οποία η κεραμική του σερραϊκού εργαστηρίου παρουσιάζει σαφή σχέση. Ένα από τα δημοσιευόμενα αγγεία του Μελενίκου (ό.π., εικ. 8) και ένα από τα αγγεία της ανασκαφής (αρ. 83) του οικοπέδου Χατζηλήρη εμφανίζουν προφανή ομοιότητα. Κυρίως βλ. Β. C v e t k o v, ό.π., όπου τα αγγεία που παρουσιάζονται εμφανίζουν άμεση σχέση με τα σερραϊκά (π.χ. εικ. 11, 14, πίν. IX-X).

3. C h. B a k i r t z i s, D. P a p a n i k o l a - B a k i r t z i s, ό.π., σ. 430, εικ. 17. Κάποια σχέση με τα σερραϊκά αγγεία εμφανίζει και ένα από τα αγγεία που δημοσιεύουν οι Γ. και Μ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, εν Αθήναις 1952, σ. 243, πίν. 99i.

4. Κ. Τ σ ο υ ρ ή ς, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος, Καβάλα 1988, σ. 106, εικ. 83.

5. T h. S t i l l w e l l - M a c k a y, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, «Hesperia» XXXVI (1967) 256, αρ. 20, πίν. 63, εικ. 1. G. D. R. S a n d e r s, An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth, «Hesperia» 56 (1987) 173-4, αρ. 11, εικ. 3, πίν. 23.

6. Μ. Β α j a l o v i ć - H a d ž i - P e š i ć, ό.π., εικ. 90. Β. Β a b i ć, La culture matérielle des Slaves Macédoniens à la lumière des recherches archéologiques à Prilep. Contribution à l'histoire de la culture du peuple de Macédoine, Prilep 1986, έγχρ. φωτ. 2 (13ος αι.)

ένα με φυτικό διάκοσμο (125) και ένα με πυκνό απροσδιόριστο διάκοσμο (124). Τα όστρακα αυτά επιβεβαιώνουν τις απόψεις της Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή για την ύπαρξη υστεροβυζαντινού εργαστηρίου στις Σέρρες και αποτελούν ασφαλέστατη αφετηρία (μαζί με το θεματολόγιο και την τεχνική) για την αναγνώριση των κεραμικών που προέρχονται από αυτό.

Τα δεδομένα της ανασκαφής συμβάλλουν ακόμη στη χρονολόγηση του εργαστηρίου. Το αγγείο από την Κόρινθο χρονολογείται στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι., ενώ το κομμάτι από τη Θεσσαλονίκη τοποθετείται στο 14ο¹. Το καθολικό της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου στη Μολυβδοσκέπαστη χρονολογείται στην πρώτη εικοσαετία του 14ου αι., αλλά αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά χρονολόγηση του αγγείου από τις Σέρρες στην ίδια ακριβώς περίοδο². Η S. Georgieva χρονολογεί την κεραμική του Μελενίκου, που παρουσιάζει σχέσεις με τα σερραϊκά αγγεία, στις αρχές του 13ου αι.³ Η Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή χρονολογεί τη δραστηριότητα του σερραϊκού εργαστηρίου στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αι.⁴. Τελευταία ο Β. Cvetkov τοποθετεί την κεραμική αυτού του τύπου που βρέθηκε στο Μελένικο στο πρώτο μισό του 13ου αι.⁵.

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε και πάλι τα νομισματικά δεδομένα της ανασκαφής πριν καταλήξουμε στη δική μας πρόταση. Πολλά από τα όστρακα του οικοπέδου Χατζηλήρη, που προέρχονται από αγγεία του σερραϊκού εργαστηρίου, ανήκουν στην ομάδα ευρημάτων με αρ. 30 και βρέθηκαν μαζί με εννέα υστερορωμαϊκά νομίσματα, με τέσσερα του 13ου αι. και κεραμική αρχαία και ομοιογενή υστεροβυζαντινή κεραμική. Εξάλλου από τα υστεροβυζαντινά νομίσματα που βρέθηκαν και στις τρεις τομές μόνον ένα είναι του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) και τρία φθαρμένα χρονολογούνται γενικώς στην υστεροβυζαντινή περίοδο, ενώ η πληθώρα χρονολογείται στον 13ο αι.: υπάρχουν έξι λατινικές απομιμήσεις, μία «βουλγαρική» απομίμηση, δύο νομίσματα είναι του Ιωάννου Γ΄ Βατάτζη (1246-1254), δύο του όψιμου 13ου αι. και δύο χρονολογούνται γενικώς στον 13ο αι. Σημειώνεται ακόμη η ύπαρξη ενός νομίσματος του Αλεξίου Γ΄ (1195-1203). Τα νομίσματα επομένως δείχνουν κατά τη γνώμη μας χρονολόγηση στο 13ο αι. και μάλιστα περισσότερο προς το πρώτο μισό του παρά προς το δεύτερο.

1. Th. Stillwell-Mackay, ό.π., σ. 250-1, 256. Ch. Bakirtzis, D. Panikola-Bakirtzis, ό.π., σ. 430.

2. Κ. Τσουρής, ό.π., σ. 203.

3. S. Georgieva, ό.π., σ. 54.

4. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ό.π., σ. 71-2.

5. Β. Cvetkov, ό.π., σ. 159.

Σχετική πρωιμότητα φαίνεται να δείχνουν εξάλλου και μια σειρά άλλων οστράκων (11, 12, 37-39, 56-63), τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν στον 12ο ή στον 12ο-13ο αι. με βάση τη σύγκριση προς χρονολογημένη κεραμεική από άλλες ανασκαφές.

Στις ενδείξεις αυτές προστίθεται μία ακόμη: τα αγγεία της ανασκαφής που κατασκευάστηκαν στο σερραϊκό εργαστήριο δεν σώζουν αποτυπώματα τριποδίσκων ψησίματος, που θεωρούνται συνήθως τεχνικός νεωτερισμός που επικράτησε στην παραγωγή κατά τον 13ο αι.¹. Οφείλουμε εδώ να σημειώσουμε ότι τα κομμάτια που επιτρέπουν με ασφάλεια την παρατήρηση αυτή είναι λιγοστά.

δ. Κατάλογος γυάλινων ευρημάτων

1. Βραχιόλι. Κομμάτι (σχ. 8). Διατ. 0,4×0,4 εκ. Γυαλί γαλάζιο αδιαφανές. Ράβδος τετράπλευρης διατ. που συστράφηκε θερμή. Παρόμοια: G. D ž i n g o v, *Atelier medieval de verrerie de Patleina*, IBAI XXVI (1963) 68-9, εικ. 20. A. v o n S a l d e r n, *Ancient and Byzantine Glass from Sardinia*, Massachussets 1980, αρ. 750, πίν. 18.

2. Βραχιόλι. Κομμάτι (σχ. 8). Δ. διατ. 0,6 εκ. Γυαλί σκούρο γαλάζιο, αδιαφανές. Ράβδος κυκλικής διατ. Παρεμφερή: G. D ž i n g o v, ό.π., εικ. 20.

3. Βάση αγγείου (σχ. 9). Μέγ. σωζ. δ. 6 εκ. Γυαλί άχρωμο ως ανοιχτό γαλάζιο. Στο κέντρο του πυθμένα υπάρχει διόγκωση του γυαλιού.

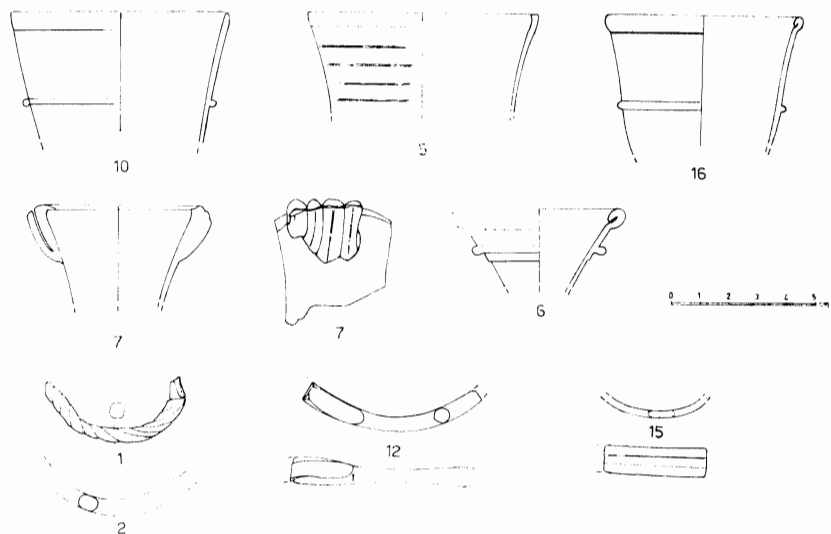
4. Κομμάτι από βάση αγγείου (σχ. 9). Μεγ. σωζ. δ. 6 εκ. Γυαλί λαδί διαφανές. Φυσαλίδες στην υαλόμαζα.

5. Δύο κομμάτια από το χείλος και το λαιμό αγγείου (σχ. 8). Μέγ. σωζ. διάστ. 6 εκ., σωζ. ύ. 3,5 εκ., δ. χείλους (καθ' υπολογισμόν) 8 εκ. Γυαλί λαδί διαφανές με φυσαλίδες. Εξωτερικά διακοσμείται κατά διαστήματα

1. Corinth XI, «the firing tripod does not appear in Byzantine pottery before the fourteenth century at the earliest», σ. 22-3. O A. M e g a w, *Zeuxippus Ware*, BSA 63 (1968) 69, 87, δέχεται εισαγωγή του νεωτερισμού μετά το 1200. Η Δ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή. Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων, «Αμνητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο», Θεσσαλονίκη 1986, σ. 643, δέχεται ότι κατά τον 13ο αι. «η χρήση του γενικεύεται». Το πότε ακριβώς τα διάφορα υστεροβυζαντινά εργαστήρια υιοθετούν τη νέα, για τη βυζαντινή κεραμεική, τεχνική ψησίματος, είναι θέμα ακόμη ανοιχτό —κατά τη γνώμη μας. Είναι συνήθως παραδεκτό ότι η εισαγωγή του νεωτερισμού επέτρεψε τη μαζική παραγωγή. Δεν έχει ωστόσο ερευνηθεί, από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, αν η τεχνική αυτή εισήχθη για το λόγο αυτό ακριβώς, για να επιτευχθεί δηλ. μαζική παραγωγή, ώστε να ικανοποιηθεί αυξημένη ζήτηση στην αγορά. Είναι αντικείμενο έρευνας, αν η αυξημένη ζήτηση δημιουργήθηκε μετά την άνοδο των βυζαντινών πόλεων τον 11ο και 12ο αι. ή από μια αλλαγή συνθηκών και τρόπων ζωής κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Νομίζουμε ότι η κεραμεική των Σερρών θα συμβάλει ουσιαστικά στη διερεύνηση αυτών των προβλημάτων.

με ομάδες παράλληλων εγχάρακτων γραμμών. Το χείλος του είναι απλώς κομμένο χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία.

6. Δύο κομμάτια από το χείλος και το σώμα αγγείου (σχ. 8). Δ. χείλους (καθ' υπολογισμόν) 6 εκ., σωζ. ύ. 2 εκ. Γυαλί λαδί διαφανές. Η απόληξη ανα-

Σχ. 8. Γυάλινα βραχιόλια (αρ. 1, 2, 12, 15) και τομές γυάλινων αγγείων

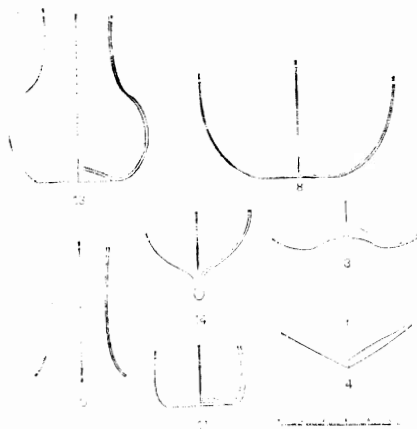
διπλώνεται προς το εσωτερικό διαμορφώνοντας έτσι χείλος με διατ. σχεδόν κυκλική. Λίγο χαμηλότερα υπάρχει επίθετος δακτύλιος κυκλικής διατ. Παρεμφερή: Corinth XII, σ. 122, εικ. 18 (αρ. 811).

7. Κομμάτι από το λαιμό και το χείλος αγγείου (σχ. 8). Δ. χείλους (καθ' υπολογισμόν) 5 εκ., σωζ. ύ. 4 εκ. Γυαλί πράσινο, διαφανές, με φυσαλίδες. Το χείλος διαμορφώνεται με γύρισμα του τελειώματος προς το εσωτερικό. Εξωτερικά επίθετη λαβή(ς) αποτελούμενη από τέσσερις ενωμένες ράβδους, χρώματος λαδί που έχουν αναδιπλωθεί· σώζεται σπασμένη.

8. Κομμάτι από τη βάση και το σώμα κλειστού αγγείου (σχ. 9). Σωζ. ύ. 4,3 εκ., μέγ. σωζ. δ. 8,4 εκ. Γυαλί πράσινο διαφανές. Βάση σχεδόν επίπεδη, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση. (Από το ίδιο αγγείο προέρχονται και άλλα πέντε κομμάτια που δεν συγκολλούνται). Παρόμοια σχήματα: Corinth XII, αρ. 685, σ. 107, εικ. 12. J. P h i l i p p e, Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie (Ve-XVIe siècle), Bologna 1970, εικ. 29 (19), (25).

9. Λαιμός φιάλης (σχ. 9). Το χείλος λείπει. Σωζ. ύ. 5,5 εκ., ελ. δ. 2,5 εκ. Γυαλί λαδοπράσινο, διαφανές. Παρόμοια σχήματα: G. D ž i n g o v, ό.π., εικ. 19. Corinth XII, αρ. 771, σ. 117, εικ. 17.

10. Κομμάτι από το λαιμό και το σώμα κλειστού αγγείου (σχ. 8). Σωζ. ύ. 5 εκ., δ. (καθ' υπολογισμόν) 8 εκ. Γυαλί γαλάζιο, διαφανές. Το χείλος διαμορφώνεται με καμπύλη, ελαφρά διόγκωση του τελειώματος. 3 εκ. κάτω από αυτό φέρει επίθετη γυάλινη ράβδος κυκλικής διατομής. Παρόμοια: A. von Saldern, ό.π., αρ. 633-4, πίν. 27. Corinth XII, αρ. 792, σ. 120, εικ. 18.

Σχ. 9. Τομές γυάλινων αγγείων

11. Κομμάτι από τη βάση και το σώμα αγγείου (σχ. 9). Σωζ. ύ. 2,5 εκ., με δ. 3,8 εκ. Γυαλί πράσινο, διαφανές με φυσαλίδες. Χωρίς ιδιαίτερη βάση, πυθμένα ελαφρά διογκωμένο προς το εσωτερικό. Παρεμφερή: G. Džinģov, ό.π., εικ. 19. Corinth XII, αρ. 778, σ. 117, εικ. 17.

12. Βραχιόλι (σχ. 8). Κομμάτι. Ράβδος σχεδόν ελλειψοειδούς διατ. Γυαλί σκούρο λαδί-καφέ σχεδόν αδιαφανές. Τα δύο άκρα ενώθηκαν πιεσμένα το ένα πάνω στο άλλο. Παρόμοια: G. Džinģov, ό.π., εικ. 20.

13. Φιάλη (σχ. 9). Δεν σώζει χείλος. Σωζ. ύ. 7,5 εκ., δ. βάσεως 3,7 εκ. Γυαλί λαδί, διαφανές. Σώμα σφαιροειδές με στενό λαιμό, χωρίς ιδιαίτερη βάση· ο πάτος έχει κωνική διόγκωση στο κέντρο. Παρόμοια: A. von Saldern, ό.π., αρ. 135, σ. 124, πίν. 22 και ιδιαίτερος αρ. 124.

14. Πάτος καντήλας; (σχ. 9) Σωζ. ύ. 4,6 εκ. Γυαλί άχρωμο. Σώμα σφαιροειδές με σταγονόμορφη απόληξη κάτω. Παρόμοια: J. Philipe, ό.π., εικ. 31 (4,5), 39 (11, 12).

15. Βραχιόλι (σχ. 8). Κομμάτι. Γυαλί μπλέ. Διατ. πεπλατυσμένη, μακρόστενη. Πλ. 1 εκ. Παρόμοια: G. Džinģov, ό.π., εικ. 20.

16. Κομμάτι από το λαιμό και το σώμα κλειστού αγγείου (σχ. 8). Δ. χείλους (καθ' υπολογισμόν) 7 εκ, σωζ. ύ. 4,7 εκ. Γυαλί ανοιχτό πράσινο. Το χείλος διαμορφώνεται με αναδίπλωση του λεπτού τελειώματος προς

το εσωτερικό διαμορφώνοντας καμπύλη τομή. Εξωτερικά φέρει, 3 εκ. χαμηλότερα από το χείλος, επίθετη ράβδο κυκλικής διατ. Παρόμοια: Corinth XII, αρ. 792, σ. 120, εικ. 18. A. von Saldern, ό.π., αρ. 633-4 (πίν. 27).

Τα κομμάτια με αρ. 1, 2, και 4-16 βρέθηκαν σε στρώματα και θέσεις ή με βυζαντινή κεραμεική ή με βυζαντινή και αρχαία κεραμεική, αλλά πάντως χωρίς μεταβυζαντινά ευρήματα. Για το λόγο αυτό προτείνουμε χρονολόγηση στα βυζαντινά χρόνια με επιφύλαξη περιορίζουμε τη χρονολόγηση αυτή στον 13ο αι. λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι νομίσματα και κεραμεική χρονολογούνται κυρίως στον αιώνα αυτόν. Επισημαίνεται η σχέση ορισμένων σχημάτων με παρεμφερή (σε διαφορετικό βαθμό κατά περίπτωση) σχήματα παλαιοχριστιανικής περιόδου (αρ. 8, 11, 14, 17).

ε. Κατάλογος μεταλλίνων ευρημάτων (σχ. 10)

1. Βελόνα. Λείπει η κεφαλή και το μισό μάτι. Σωζ. μ. 10 εκ., μ. δ. 0,3 εκ. Χάλκινη. Μάτι μακρόστενο. Διατ. κυκλική προς το μέρος του ματιού, τετράπλευρη προς το κάτω μέρος. Κάτω από το μάτι (βελονότρυπα) δύο εγχάρacteres γραμμές. Παρόμοια: Corinth XII, αρ. 1242-4. Sarachane, αρ. 421-4.

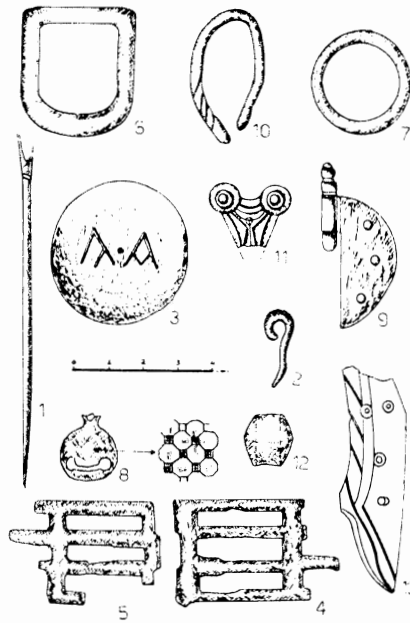
2. Κρίκος μανταλώματος. Σωζ. μ. 2 εκ. Χάλκινος. Το ένα άκρο διαμορφώνει κρίκο που δέχεται το μάνταλο. Το άλλο άκρο, που καρφώνεται στο ξυλο, είναι μυτερό.

3. Σταθμίο· λίτρα. Επιφανεϊακά οξειδωμένο στη μία βάση και σε μεγάλο μέρος της σφαιρικής επιφάνειας. Δ. σφαίρας 4,2 εκ., δ. βάσεως 2,5 εκ., ύ. 3,4 εκ. Βάρος 319,2 γρ. (πριν τη συντήρηση). Χάλκινο. Σφαίρα από την οποία έχουν αφαιρεθεί δύο σφαιρικά τμήματα συμμετρικά ως προς επίπεδο συμμετρίας διερχόμενο από το κέντρο της, διαμορφώνοντας έτσι δύο βάσεις. Στην επάνω χαράσσεται η ένδειξη του βάρους (σχ. 10, αρ. 3).

Ύ. γραμμάτων 1, 2 εκ. Στο κέντρο των δύο βάσεων διατηρείται από μία μικρή εκβάθυνση. Παρόμοια: K. Pink, Römische und Byzantinische Gewichte in Österreichischen Sammlungen, «Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien» XII (1938) στ. 89-90-1. Χρονολόγηση: πρώτο μισό 4ου αι.¹.

1. Παρεπιπτόντως αναφέρεται εδώ ότι στην Εφορεία Βυζ. Αρχαιοτήτων Καβάλας παραδόθηκε διούγγιο, μάλλον από την περιοχή της Ζίχνας, ομοίου σχήματος· διάμ. σφαίρας 2,3 εκ., διάμ. βάσεως 1,5 εκ., ύ. 1,8 εκ., βάρος 52,110 γρ. (πριν τη συντήρηση). Χάλκινο. Ένδειξη βάρους 8.Β. Ύ. γραμμάτων 1,3 εκ. (Ουγγιά 26,55 γρ. Λίτρα 312,660 γρ.). Παρόμοια σχήματα διαφόρων υποδιαιρέσεων της λίτρας: Corinth XII, αρ. 1586· Sarachane, αρ. 470· Β. Β σ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Βυζαντινά σταθμια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών. Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού σταθμητικού συστήματος, ΑΕ 1983, αρ. 16· G. H o u b e n, Bronze Byzantine Weights, «Oudheidkundige Mededelingen» 63 (1982) αρ. 71-2.

4. Πόρπη (;). Δεν σώζεται το πέρας της μιας στενής πλευράς. Σωζ. μ. 4 εκ., πλ. 3 εκ. Χάλκινη. Αποτελείται από τέσσερα καμπύλα, πεπλατυσμένα, παράλληλα στελέχη και δύο άλλα κάθετα προς τα προηγούμενα. Στη σωζ. στενή πλευρά μικρή ορθογώνια εγκοπή.

Σχ. 10. Μετάλλια αντικείμενα (αο. 1-12)
και οστέινο αντικείμενο (αο. 13)

5. Πόρπη(;). Σώζεται η μία στενή πλευρά, η μία μακρά και τμήμα της άλλης. Σωζ. μ. 4,4 εκ., πλ. 3 εκ. Χάλκινη. Όμοια με την προηγούμενη. Στη σωζ. στενή πλευρά μικρή ορθογώνια προεξοχή.

6. Πόρπη. Λείπει η περόνη. Μ. 3,8 εκ., πλ. 3,3 εκ. Χάλκινη. Τετρά-πλευρη με ελαφρώς καμπύλη την πλευρά πορπώσεως. Παρεμφερής: Corinth XII, αρ. 2229.

7. Κρίκος. Δ. 2,3 εκ., δ. διατ. 0,2 εκ. Χάλκινος. Διατ. σχεδόν ελλειψοειδής.

8. Κουδουνάκι, πιθανώς θυματηρίου. Λείπει ο κρίκος αναρτήσεως. Δ. σφαίρας 1,6 εκ. Χάλκινο. Σφαιροειδές. Στο κάτω μέρος φέρει δύο κυκλικές οπές, συνδεόμενες με μακρόστενη αυλακωτή εγκοπή. Διάκοσμος με εγγάρκτα ακανόνιστα εξάγωνα με ζεύγη ή τριάδες γραμμών στο εσωτερικό τους. Στο εσωτερικό της σφαίρας σιδερένιο σφαιρίδιο. Παρόμοια:

Ž. V ä ž a r o v a, Zur Frage der Etnogenese und der Materiellenkultur des Bulgarischen Volkes, IBAI XXXV (1979) 22, εικ. 21a.

9. Στροφέας(:). Το άκρο του σταθερού άξονα περιστροφής σπασμένο. Μ. 4,7 εκ., πλ. 2,2 εκ. Χάλκινος. Τμήμα κύκλου με τρεις σπές στην περιφέρεια για το κάρφωμα. Στο ένα άκρο του κυλινδρική προεξοχή με το σταθερό άξονα περιστροφής.

10. Σκουλαρίκι. Μέγ. διάμ. 3,8 εκ., διατ. 0,3 εκ. Ανοιχτός, ελλειψοειδής κρίκος. Διατ. σχεδόν τετράγωνη. Το ένα άκρο συνεστραμμένο. Παρόμοια: Ž. V ä ž a r o v a, ό.π., σ. 22, εικ. 20g.

11. Σταυρός. Σώζεται μόνον τμήμα μιας κεραίας. Σωζ. μ. 1,7 εκ., μέγ. πλ. 2,3 εκ. Διαπλατυσμένο άκρο κεραίας με συμφυή επίμηλα. Φέρει ανάγλυφο, γραμμικό (:); διάκοσμο. Παρόμοια: Corinth XII, αρ. 2072.

12. Βαρίδιο. Μέγ. δ. 1,5 εκ., ύ. 1,6 εκ., δ. οπών 0,7 εκ., βάρος 5,55 γρ. Χάλκινος. Αμφικολουροκωνικό.

Όλα τα αντικείμενα του καταλόγου, πλην των αριθ. 3, 8 και 9 προέρχονται από στρώματα με αποκλειστικά βυζαντινή κεραμική ή με ανακατεμένα βυζαντινά και αρχαία όστρακα, χωρίς πάντως μεταβυζαντινά κομμάτια. Προτείνεται για όλα χρονολόγηση στους βυζαντινούς χρόνους. Η ίδια χρονολόγηση προτείνεται και για τους αρ. 8 και 9 παρόλο που ο αρ. 8 βρέθηκε σε στρώμα με αποκλειστικά αρχαία όστρακα, ενώ ο αρ. 9 σε αναταωμένο στρώμα.

ς. Οστέινο εύρημα

Το μοναδικό οστέινο αντικείμενο που βρέθηκε στην ανασκαφή εικονίζεται στο σχ. 10 (αρ. 13). Έχει μέγ. πλ. 1,8 εκ. και σωζ. μ. 6,5 εκ. Κοσμείται με εγχάρακτους κύκλους και γραμμές.

V

Γενικές παρατηρήσεις - συμπεράσματα

1. Η κοίτη των θεμελίων μεταβυζαντινών κτισμάτων έχει διανοιγεί μέσα σε βυζαντινά και αρχαία στρώματα. Οι μεταβυζαντινοί τοίχοι πατούν πάνω σε βυζαντινούς και αρχαίους τοίχους και οι βυζαντινοί πάνω σε αρχαίους. Το αποτέλεσμα είναι ότι από τη μια καταστράφηκαν, σε κάποιο μικρό ή μεγάλο βαθμό, λείψανα κτιρίων βυζαντινών και αρχαίων χρόνων και από την άλλη ανακατώθηκαν τα αρχαία και βυζαντινά στρώματα. Σε αδόμητες νησίδες διατηρήθηκαν τμήματα βυζαντινών κτιρίων και αδιάτακτη η επίχωση. Οι ταφές και οι ανακομιδές επέφεραν ακόμη μεγαλύτερη αναστάτωση.

2. Τα βυζαντινά κτίσματα έχουν τον ίδιο προσανατολισμό με τα αρχαία. Τα νεώτερα ακολουθούν επίσης τον ίδιο (τομή Β/1984) ή περίπου τον ίδιο (τομή Α/1984) προσανατολισμό, ο οποίος κάπως αλλάζει στις οικοδομές που κτίζονται στις μέρες μας. Οι τοίχοι της τομής Α/1984 έχουν την ίδια κατεύθυνση με τους μακρούς τοίχους των Αγίων Θεοδώρων, ενώ η κατεύθυνση των τοίχων της τομής Β/1984 είναι ελαφρά διαφορετική.

3. Στη γειτονική εκκλησία των Αγ. Θεοδώρων παρατηρούμε ότι στη θέση μιας παλαιοχριστιανικής εκκλησίας κτίστηκε μια μεσοβυζαντινή. Η νεώτερη ενσωμάτωσε μεγάλο μέρος των αρχιτεκτονικών λειψάνων της παλαιότερης διατηρώντας κατά συνέπεια τον ίδιο προσανατολισμό¹. Εδώ η συνέχεια δεν παρατηρείται μόνον στον προσανατολισμό, αλλά και στη χρήση του χώρου. Στον ίδιο χώρο υπήρχε πριν από τον 6ο αι. ρωμαϊκός λουτρώνας². Στο οικόπεδο Χατζηλήρη δεν μπορούμε να κάνουμε οποιαδήποτε παρατήρηση σχετικά με τη χρήση του χώρου: δεν διαπιστώθηκε με βεβαιότητα σε τί είδους κτίσματα ανήκουν οι βυζαντινοί τοίχοι. Δεν προκύπτουν ενδείξεις ότι οι τοίχοι ανήκουν σε εκκλησία: το κιονόκρανο, ο κίονας, τα αποτμήματα φατώματος, πεσσίσκου και θωρακίου ίσως ήταν σε δεύτερη χρήση στη μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγ. Γεωργίου. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι το κτίριο, από το οποίο προέρχονταν αρχικά, βρισκόταν στο χώρο του οικοπέδου. Οι βυζαντινοί τοίχοι μάλλον ανήκουν σε κάποιο κοσμικό κτίσμα.

4. Οι τοίχοι που βρέθηκαν στο οικόπεδο Χατζηλήρη δεν φαίνεται να έχουν σχέση με την εκκλησία των Αγ. Θεοδώρων. Βρίσκονται σε απόσταση 60 μ. από το δυτικό τοίχο της βασιλικής. Η ίδια η εκκλησία έχει μήκος 29,5 μ. και στα βόρειά της εκτείνονται διάφορα κτίσματα, που είχαν άμεση σχέση με τις λειτουργίες της Μητροπόλεως.

5. Ο χώρος, στον οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα, δομήθηκε, για πρώτη μάλλον φορά, το νωρίτερο κατά τον 3ο-2ο αι. π.Χ. και τα κτίρια εγκαταλείφθηκαν το αργότερο κατά τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. Τα υστερορωμαϊκά παλαιοχριστιανικά στρώματα με την άφθονη και χαρακτηριστική κεραμεική λείπουν από εδώ. Σημειώνεται ακόμη ότι δεν αναγνωρίστηκαν μεσοβυζαντινά στρώματα. Η κεραμεική της ανασκαφής είναι ελληνιστική, ρω-

1. Α. Ο ρ λ ὺ ν δ ο ς, Η Μητρόπολις των Σερρών, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40) 166. Ο ίδιος, Η Μητρόπολις των Σερρών κατά την έκφρασιν του Πεδιασίου, ΕΕΒΣ 19 (1949) 259, 271. Π. Β ο κ ο τ ὀ π ο υ λ ο ς, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 99¹, 101, 134², 135⁴. C. M a n g o, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale, «Travaux et Mémoires» 6 (1976) 356-7.

2. Χ. Μ π α κ ι ρ τ ζ ή ς, Σέρρες, Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων, ΑΔ 31 (1976) Β' 2, 320.

μαϊκή, υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή. Ο χώρος φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ξανά μόνον κατά τον 13ο αι. και στη συνέχεια στα μεταβυζαντινά χρόνια. Μικρότερα χρονικά κενά διαπιστώνονται στην Παλαιά Μητρόπολη: η οικοδομική δραστηριότητα αναπτύσσεται κατά τον 6ο αι. και στη συνέχεια κατά τον 11ο αι.¹

Είναι προφανές ότι ένα μέρος του χώρου χρησιμοποιήθηκε ως κοιμητήριο αν και βρίσκεται μέσα στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή πόλη. Ορισμένες από τις ταφές χρονολογούνται με βεβαιότητα στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. και μερικές άλλες πιθανώς στον 18ο αι.· επομένως μπορούν να συνδεθούν με την ύπαρξη εκκλησίας εδώ. Ταφές ίσως πραγματοποιήθηκαν και σε παλαιότερες περιόδους (ίσως στα υστεροβυζαντινά χρόνια και στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας).

6. Τα νομίσματα παρουσιάζουν—σε σχέση με την κεραμική—μια μάλλον κανονική χρονολογική συνέχεια: εκπροσωπούνται οι κλαστικοί και ελληνιστικοί χρόνοι, η υστερορωμαϊκή περίοδος (4ος-5ος αι.), ο 9ος και ο 10ος αι., η τελευταία πριν από τη Φραγκοκρατία δεκαετία, οι υστεροβυζαντινοί χρόνοι (13ος-14ος αι.) και η πρώιμη Τουρκοκρατία (15ος-16ος αι.). Την πλειοψηφία αποτελούν τα νομίσματα κλασσικών/ελληνιστικών χρόνων, υστερορωμαϊκών και υστεροβυζαντινών χρόνων. Λιγότερα είναι τα πρώιμα οθωμανικά και ακόμη λιγότερα τα μεσοβυζαντινά. Δύο-τρία μόνον από τα γυάλινα και μετάλλινα αντικείμενα χρονολογούνται με βεβαιότητα ή με μικρή πιθανότητα σε περιόδους άλλες πλην των προχριστιανικών αιώνων, του 13ου αι. και της μεταβυζαντινής εποχής. Το κιονόκρανο, το κομμάτι του φατώματος και τα αποτμήματα πεσσίσκου και θωρακίου ανήκουν στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας ή στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

7. Οι παρατηρήσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί το οικόπεδο βρίσκεται πάνω σε κεντρικό δρόμο, σχεδόν στο κέντρο του οχυρωμένου οικισμού των Σερρών², για την ιστορία του οποίου ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε³.

1. Α. Ορλάνδος, ό.π., Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., C. Mango, ό.π.

2. Π. Παπαγεωργίου, ό.π., πίν. I, αρ. 33. Α. Ξυγγόπουλος, Έρευνας εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965, εικ. 1· το οικόπεδο βρίσκεται λίγο δυτικότερα από την Παλαιά Μητρόπολη (αρ. 3). Για το δρόμο γράφει επίσης ο Χ. Μπακιρτζής, Σέρρες, Παλαιά μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων, ΑΔ 31 (1976) Β' 2, σ. 320.

3. Σύντομη αναφορά σε προβλήματα τοπογραφίας της πόλεως κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο (βασιλική οδός, πύλες, νεκροταφεία) κάνει ο D. Samargis, Trois inscriptions inédites d'époque impériale trouvées a Serrès, «Κίιο» 65 (1983) 151-9. (Στις επιγραφές που δημοσιεύει ο Δ. Σαμαρής αναφέρονται οι παρατηρήσεις που κάνει η L.

α. Τομή Α | 1983

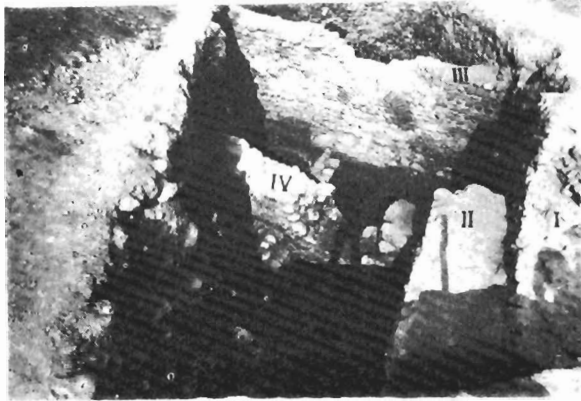
β. Τομή Α | 1983. Ταφή

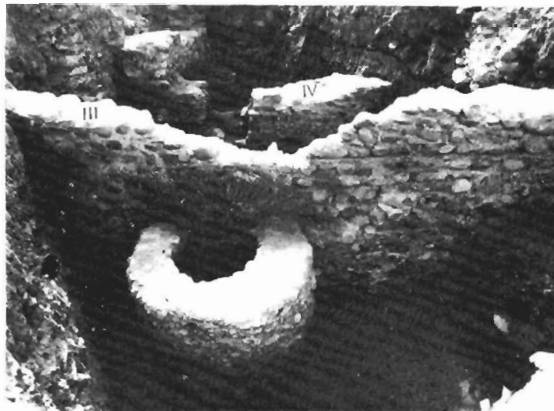
γ. Τομή Α | 1983. Τείχος Ι

α. Τομή Β / 1984 και παρεκκλήσιο Τριών Παίδων

β. Τομή Β / 1984

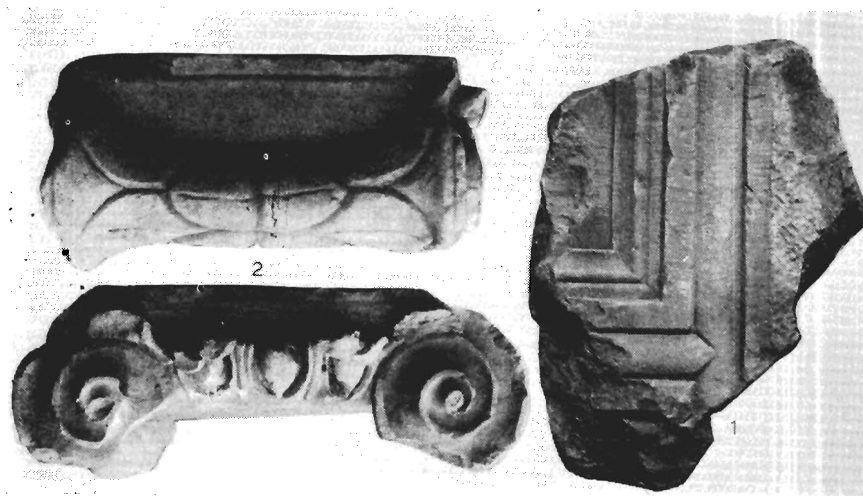
γ. Τομή Β / 1984. Τοίχοι III και IV και το πηγάδι

α. Τομή Β | 1984. Μερική άποψη της τομής

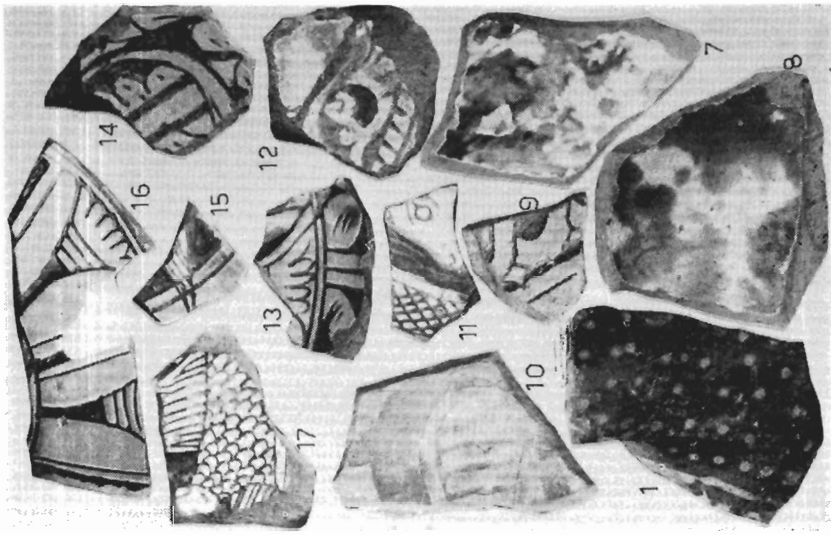
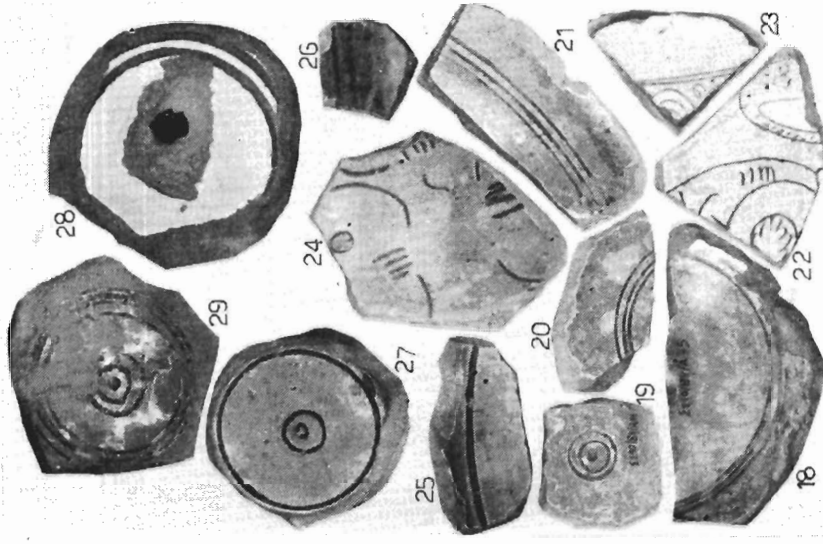
β. Τομή Β | 1984. Τοίχος ΙΙΙ. Αναγοντιστικό τόξο

α. Φάτνωμα και ιωνικό κιονόζοαγο

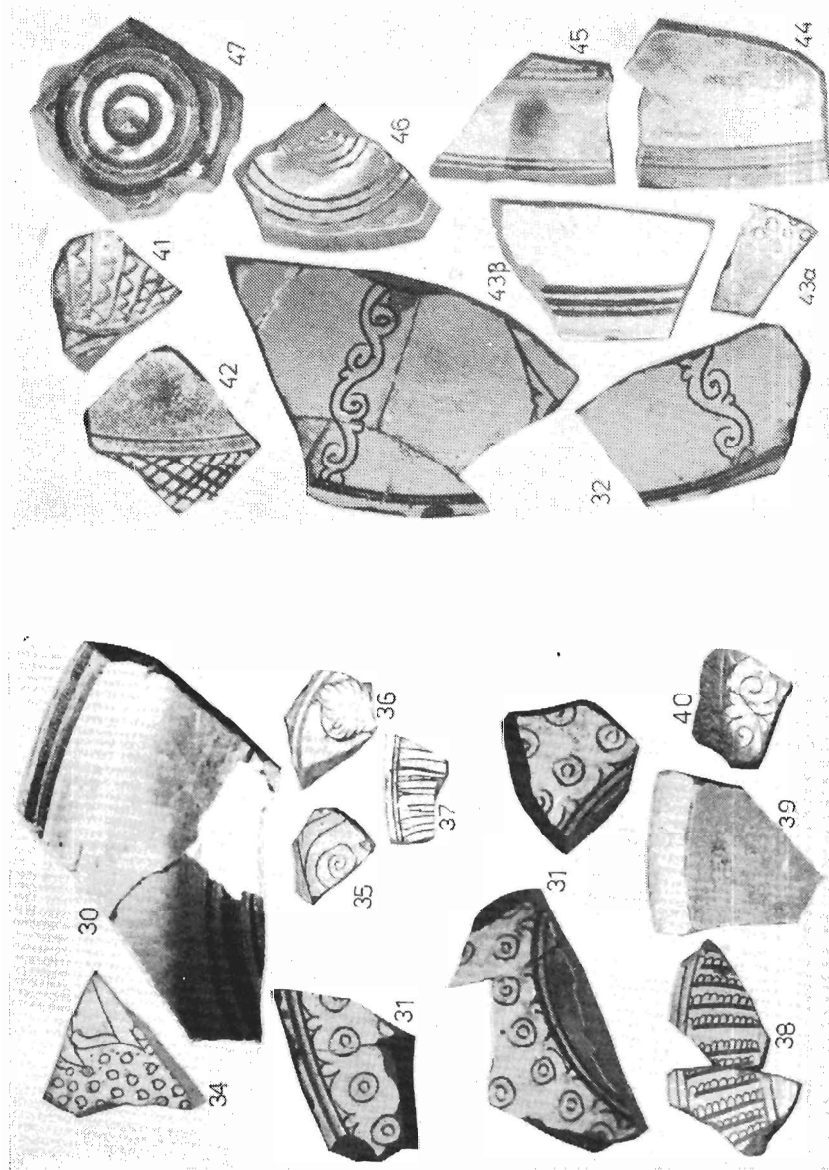

β. Επιτύμβιοι στανθοί και κομμάτι κίονα

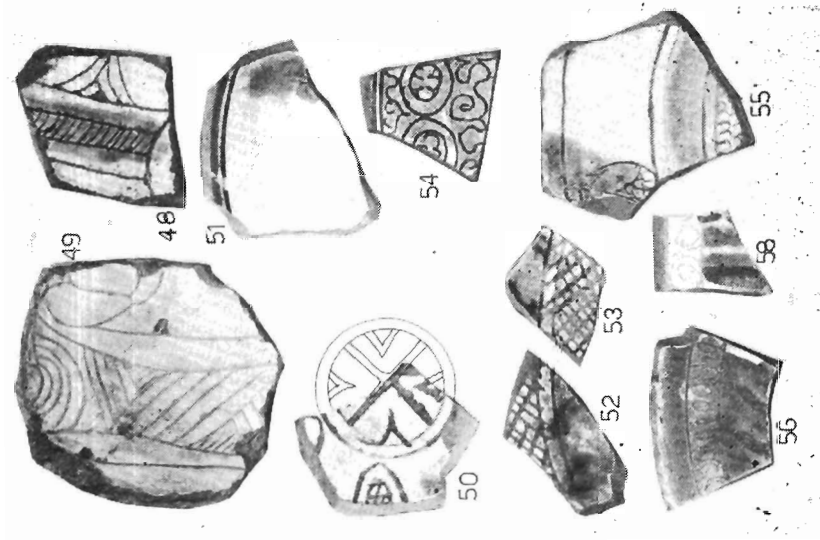
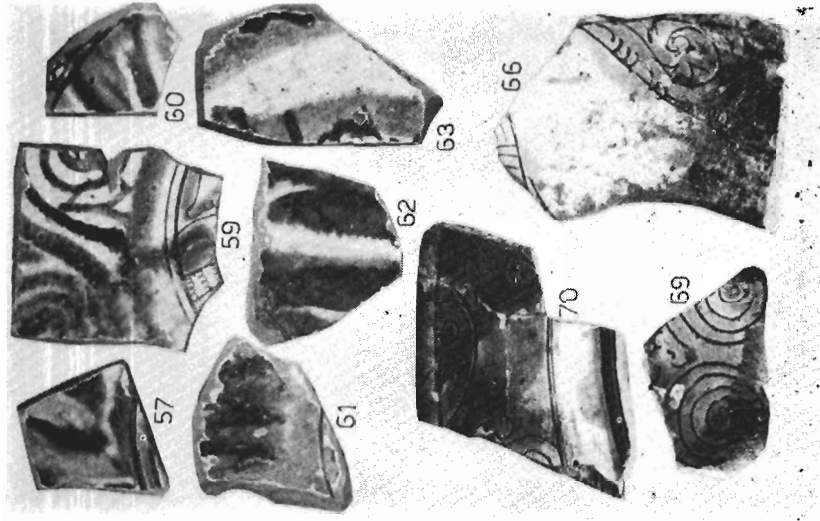
β.
Βυζαντινή κεραμεική

α.

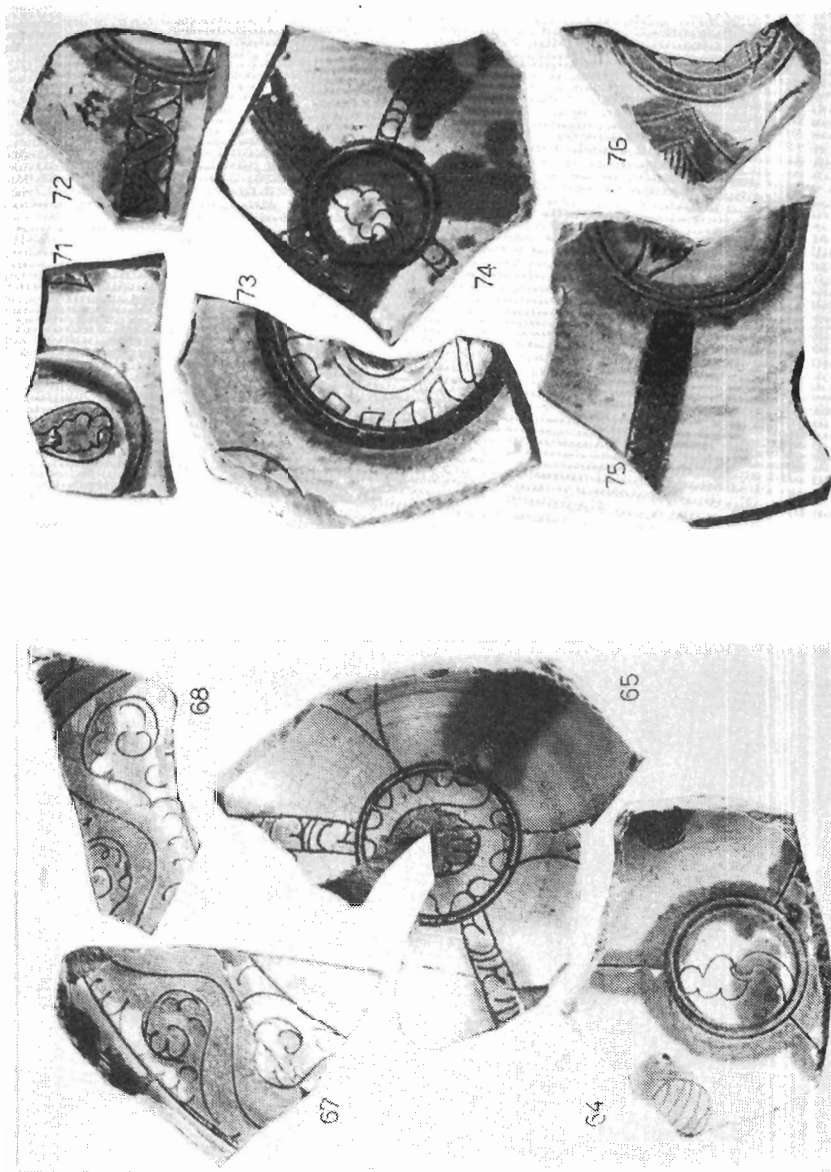
α.

β.
Βυζαντινή κεραμική

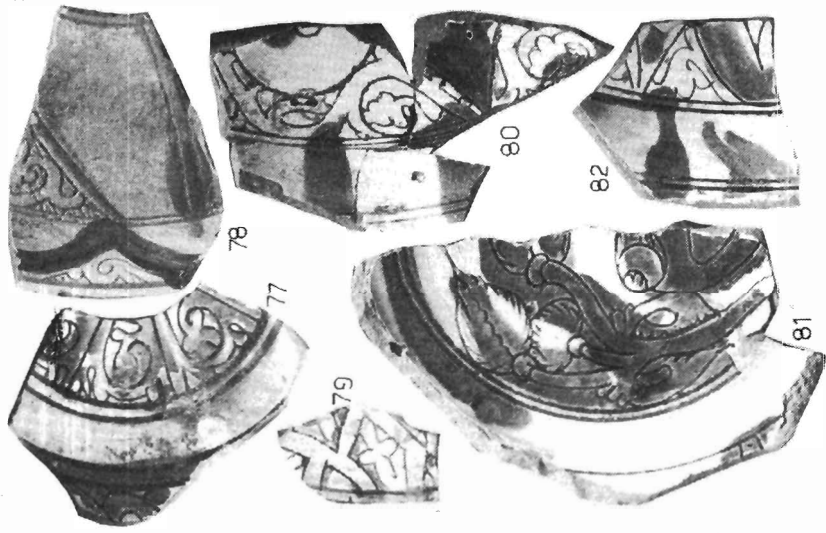
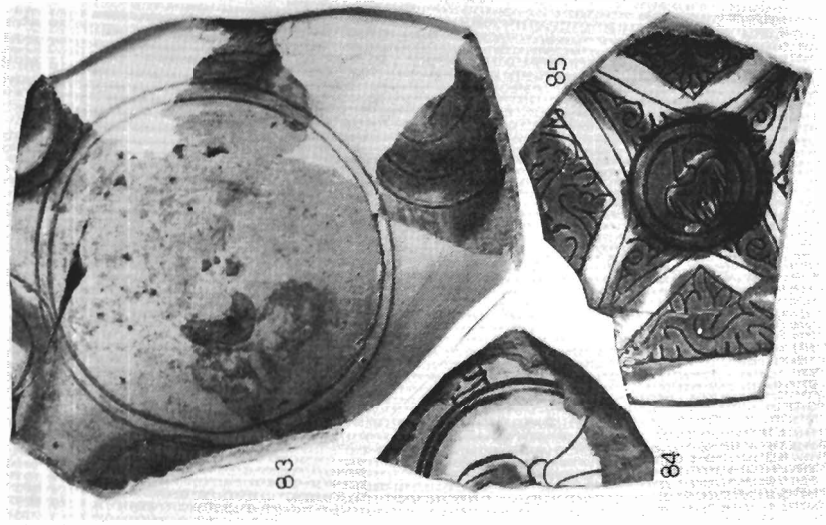
β.
Βυζαντινή κεραμική

α

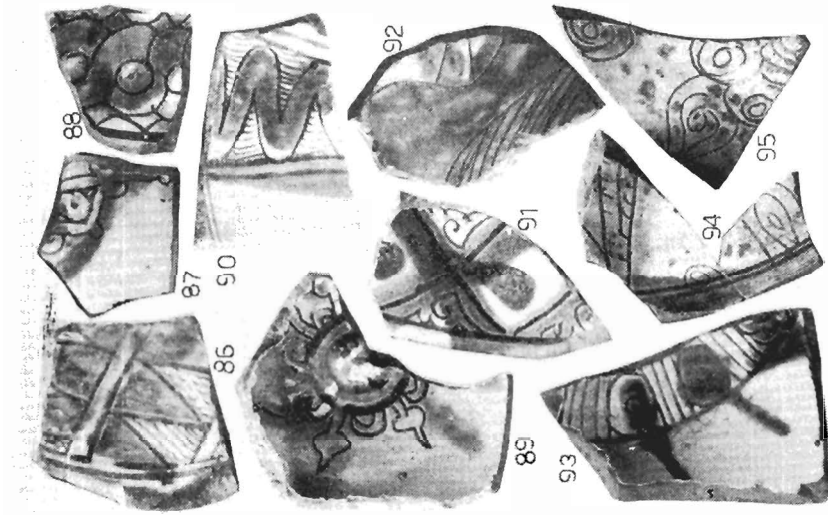
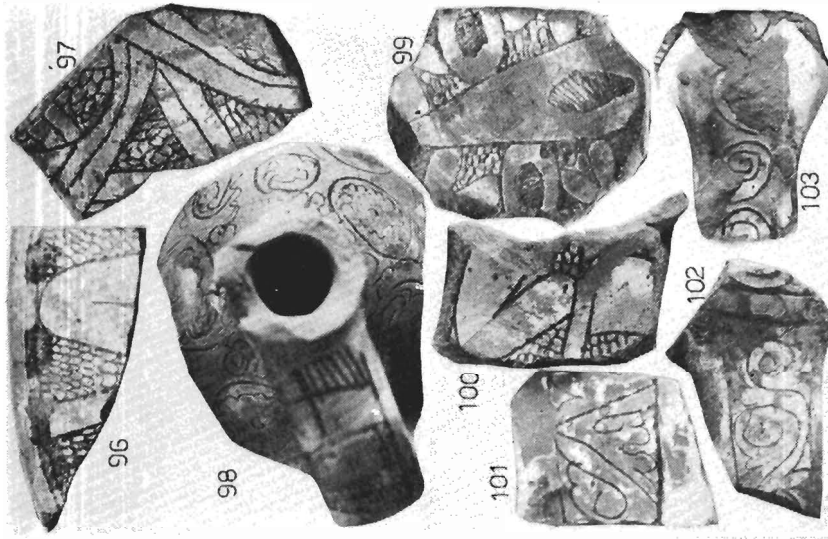
β.
Βυζαντινή κεραμική

α.

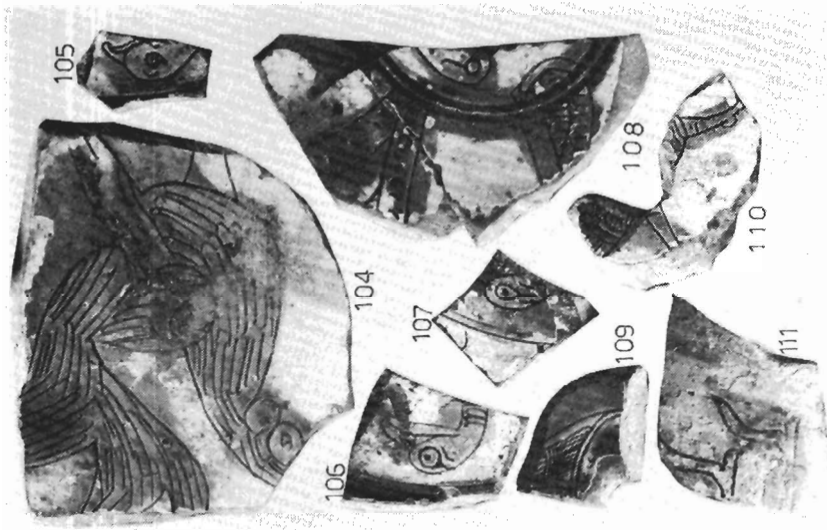
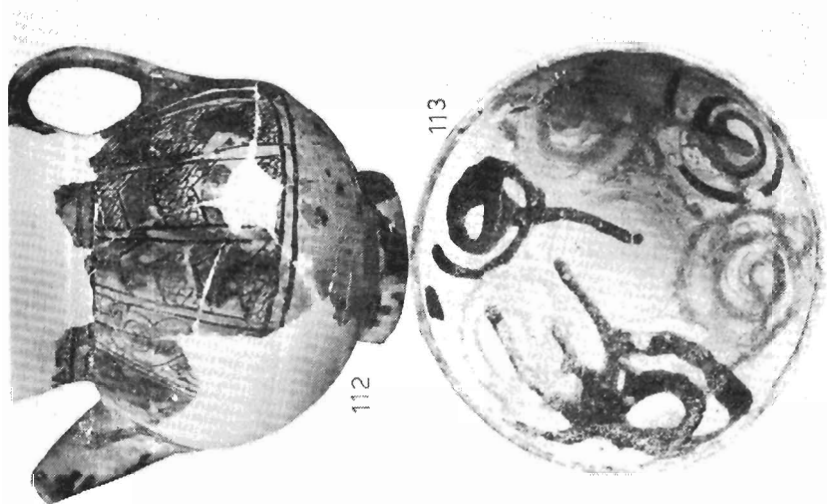
β
Βυζαντινή κεραμική

α

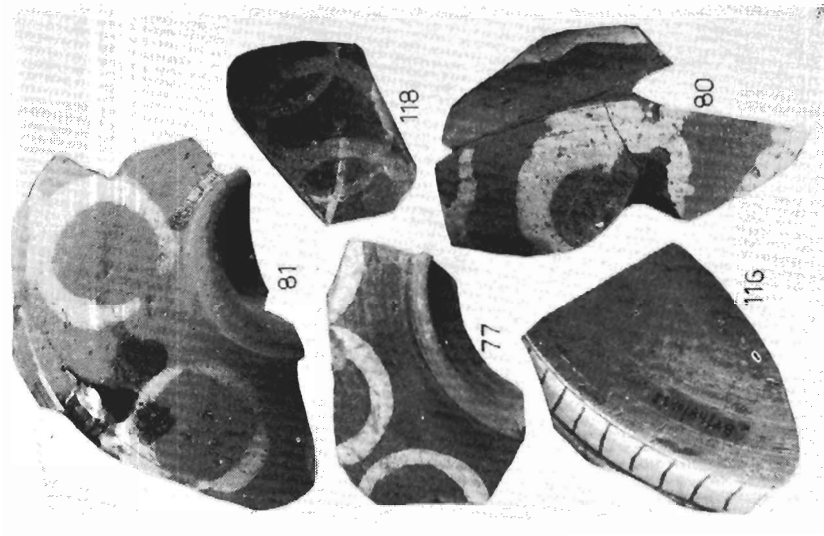
Β
Βυζαντινή κεραμική

α

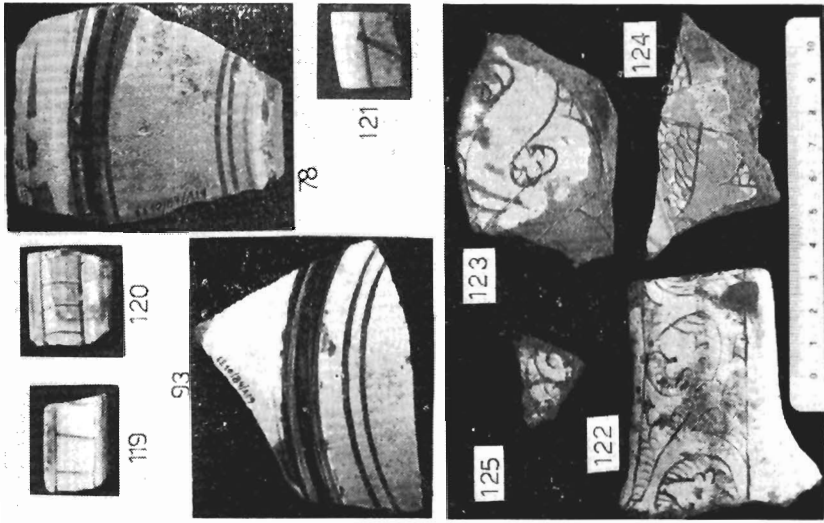
Βυζαντινή κεραμεική

α

α

*Βυζαντινή κεραμεική
(το όστρακο 121 δεν είναι βέβαιο
ότι προέρχεται από το σφεραϊκό εργατήριο)*

β

*Βυζαντινή κεραμεική
(το όστρακο 116 δεν είναι βέβαιο
ότι προέρχεται από το σφεραϊκό εργατήριο)*

VI

Η ανασκαφή του οικοπέδου Χατζηλήρη στις Σέρρες δεν έδωσε ούτε ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό ευρημάτων ούτε εντυπωσιακά ευρήματα. Ακόμη δεν επέτρεψε τη συναγωγή απολύτως ασφαλών συμπερασμάτων για τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν. Άλλωστε η διερεύνηση ενός μεμονωμένου οικοπέδου υστερεί έναντι μιας συνολικής συστηματικής έρευνας για όλη την πόλη: η οπτική της δεύτερης ίσως έλυνε προβλήματα που δεν μπόρεσε να λύσει η πρώτη, ή ακόμη απέφευγε ενδεχόμενα λάθη της πρώτης. Ωστόσο οι ανασκαφείς θεώρησαν σκόπιμη τη δημοσίευση αυτής της εργασίας, ώστε να κοινοποιηθούν τα προβλήματα της έρευνάς τους, να γίνουν γνωστά τα ευρήματα και να συμβάλουν στη μελέτη της ιστορίας των Σερρών με όσες πληροφορίες έδωσε η ανασκαφική έρευνα¹.

Καβάλα, 30 Ιουλίου 1990

ΑΓΓ. ΣΤΡΑΤΗ
Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

L o u k o p o l o u. Sur la structure ethnique et sociale de Serrès a l'époque impériale, εις «Μελετήματα» του ΚΕΡΑ 10, 1990, 173-89). Παλαιοχριστιανικές ταφές δημοσιεύει ο Χ. Πέννας, Παλαιοχριστιανικοί τάφοι στις Σέρρες, «Σερραϊκά Χρονικά» 7 (1976) 37-48. Στην οχύρωση και τη διάταξη της πόλεως αναφέρεται ο Α. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 1-21. Τοπογραφικό της παλιάς πόλης με αποκατάσταση της πορείας των τειχών δημοσιεύει ο Ν. Νικολάου, «Μύσται εύσεβεις Σιρραίοι» στα Καβείρια Μυστήρια της Σαμοθράκης, «Σερραϊκά Χρονικά» 7 (1976) 161. Σε σύντομη αναφορά του στο κάστρο των Σερρών ο Α. Η. L a w r e n c e, A Skeletal History of Byzantine Fortification, BSA 78 (1983) 227, απορρίπτει τη γενικά παραδεκτή βυζαντινή χρονολόγηση χωρίς κανένα επιχείρημα. Από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε τις οχυρώσεις των Σερρών, παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές φάσεις στην ακρόπολη και τον περίβολο της πόλεως πρέπει να θεωρούνται βέβαιες, ανεξάρτητα από το αν εντοπίζονται και φάσεις της τουρκοκρατίας επίσης. Τα πορίσματα των ανασκαφικών ερευνών παρουσιάζονται στο ΑΔ: Χ. Μπακιρτζής, Σέρρες, ΑΔ 31 (1976) Β' 2, σ. 320· Χ. Πέννας, Σέρρες, ΑΔ 32 (1977) Β' 2, σ. 292· Χ. Μπακιρτζής, Σέρρες, ΑΔ 34 (1979) Β' 2, σ. 339· Χ. Μπακιρτζής, Σέρρες, ΑΔ 35 (1980) Β' 2, σ. 437-8· Α. Στρατή, Σέρραι, ΑΔ 37 (1982) Β' 2, σ. 335· Ν. Ζήκος, Σέρραι, ΑΔ (1987) Χρονικά (τυπώνεται).

1. Ευχαριστούμε τους συναδέλφους Α. Τασιά, Ζ. Μπόνια και Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή για τις χρήσιμες υποδείξεις τους σε ζητήματα αρχαίας και βυζαντινής κεραμικής. Ευχαριστούμε επίσης τη σχεδιάστρια Φ. Κοντάκου, που εκπόνησε όλα τα σχέδια της δημοσιεύσεως αυτής.

SUMMARY

Angeliki Strati-K. Tsouris, Rescue excavation in the building site at 21 Ionos Dragoumi Street, in Serres.

In 1983 a rescue excavation was carried out in a building site at 21 Ionos Dragoumi Street, in Serres. The excavation continued also in the summer of 1984 and yielded various walls belonging to different periods. Exactly on the rock there had been erected some buildings, dated between the 3 and 2 century B.C. The stratum of abandonment dates from the 2-3C A.D.

This site had been used again for the construction of an important, possibly secular building during the 13C. The last constructive interventions in section B/1984 refer to the 18C. In sections A/1983 and A/1984 were found burials dated from the post-Byzantine years, though some excavation findings let us think of a burial use in the Byzantine years already. The uncovered walls are difficult to be dated because of continuous use of the place for housing purposes and because of the insufficient stratigraphy, as the strata were mingled.

Among the few findings of the Roman period, it is worth mentioning a part of a panel, while an Ionic capital dates from the 3-4C A.D. Some tomb crosses date from the 19C. The coins cover the classic, hellenistic, late Roman periods, the 9-10C A.D., the late Byzantine years, as well as the 15-16C A.D. The ceramic is mainly divided in three groups: a) from the 3-2C B.C. to the 2-3C A.D., b) late Byzantine and c) post-Byzantine years. Of special interest is a group of glazed pottery from a local workshop of the 13C.

Few objects in glass and metal belong possibly to the 13C. Also dating from the 17C was a church dedicated to Saint George with the name «Epano Aghiou Georgiou» and which was later demolished. A religious tradition was preserved in the presence of a chapel of the 19-20C dedicated to «τρεις παίδες εν καμίνω». According to popular tradition the water springing from the chapel was miraculous.